

સતી સાવિત્રી ચરિત્ર.

પ્રકાશક:

બુલાખીરામ રણછોડ પંડ્યા.

મુ. ડાકોર.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૭૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સ્મારિકા સરિત્ર

વિષય સ ૩૩૪૮૧૨

ॐ तत्सत् परमात्मन् ॥

સતી, સાવિત્રી ચરિત્ર.

મહર્ષિ વેદવ્યાસ પ્રણીત
મહાભારતના આધારે લખેલું
ગદ્યપદ્યાત્મક આખ્યાન.

લેખક અને પ્રકાશક,
બુલાખીરામ રણછોડ પંડ્યા.
ડાકોર.

ગીતિ.

જીવતિ જાંવતિ નાથે મૃતેમૃતા યા મુદાયુતા મુદિતે ।
સહજસ્નેહરસાલા કુલવંતી કેન તુલ્યા સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ (ગીતિ.)

જીવતી પતિના જીવને, મરતાં મરતી ખુશી પતિ તો ખુશીમાં;
સહજ સ્નેહ રસભીની, સતિને કોની મુકાય તુલનામાં. ૧

સર્વ હક્ક કર્તાને સ્વાધીન.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રેત ૬૦૦.

સંવત ૧૯૭૫.

સન ૧૯૧૯

કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

પાકું પુકું રૂ. ૦-૧૨-૦.

ગુજરાતી ગ્રંથોનાં લેખકોનાં રચેલાં અન્ય પ્રસ્તુતો.

૧ આધુનિક અંધશ્રદ્ધા (કાવ્ય)....	...	કિંમત રૂ. ૦-૦-૬
૨ શ્રીમન્માધવતીર્થ સ્વામીનો કૈલાસવાસ ...	...	,, અમુલ્ય*
૩ કુલિનની કન્યા. (પૂર્વાર્ધ) ...	...	,, ૦-૪-૦
૪ સતી સાવિત્રી ચરિત્ર (ગરબો)...	...	,, ૦-૧-૦
૫ નળદેવ નાટક...	...	હજી છપાયું નથી.
૬ મેઘદૂત કાવ્ય (સમગ્રલોકી) ...	...	,, ,,
૭ કમનસીબ કમળા (કાવ્ય) ...	...	છપાય છે.

* અર્ધા આનાની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવું.

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંજળદાસે છાપ્યું,
પાંચકુવા ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

શ્રેષ્ઠ રણછોડલાલ ભોગીલાલ ગોળવાળાનાં
સ્વર્ગસ્થ ધર્મ-પત્નિ, અ. સો. ચંચળા.

॥ ૐ ॥

અર્પણ પત્રિકા.

શેઠ રણછોડલાલ ભોગીલાલ ગોળવાળાનાં
સ્વર્ગસ્થ ધર્મપત્નિ અ. સૌ. ચંચળ બહેન.
મું. નરિયાદ.

આપ સદ્ગુણ પરાયણ હોઈ ધર્મગ્રંથો અને સ્ત્રીઓનાં સચ્ચરિત્રોનાં પુસ્તકોના શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસનમાં આપનો કાળ વ્યતીત કરતાં હતાં. આપ ડોકોરમાં શ્રીરણછોડરાયજી મહારાજના દર્શનાર્થે આવી આપના રંગભુવન ખંડલામાં ઘણો વખત વસેલાં, તે વખતે આ લેખકના મુખેથી સતી સાવિત્રી ચરિત્રનું શ્રવણ કરી આપનો અંતરાત્મા પૂર્ણ પ્રસન્ન થયેલો, અને આ પુસ્તક સત્વર પ્રગટ થવામાં આપે પૂર્ણ સહાનુભૂતી દર્શાવેલી. કમનસિખે સદર ચરિત્ર છપાઈ આપના કરકમળમાં અર્પણ કરવા પૂર્વે આપનો અવિનાશી અંતરાત્મા આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી શ્રીમહાપ્રભુના સાન્નિધ્યમાં ખિરાજેલો હોવાથી આપની આંતરભાવના મુજબ છપાયેલું આ મહાસતી સાવિત્રીનું ચરિત્ર આપના અવિનાશી આત્માને અર્પણ કરી આ પુસ્તક પ્રગટ થયાનું સાર્થક માનું છું.

હું છું

આપના અકાળ સ્વર્ગવાસથી શોકાતુર થયેલો લેખક:

, બુલાખીરામ રણછોડ પંડ્યા.

॥ गृहस्थाश्रम प्रशंसा ॥

शाङ्ख्यविकीर्तित.

सानन्दं सदनं सुताश्चसुधियः कान्ता न दुर्मोषिणी ।

सन्मित्रं सधनं स्वयोषितिरतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ॥

आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे ।

साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥१॥

भावार्थः—

(शाङ्ख्यविकीर्तित.)

आनंदो घर, अद्धिवंत होकरा, सुभाषिणी नार छे,

सन्मित्रो धनवान, दास वशमां, प्रीती स्वपत्नि विषे;

पामे भान अतिथिओ, शिवपूज, भावा सदा मिष्ट छे,

नित्ये सङ्गजन संग, धन्य जगमां छे ते गृहस्थाश्रमे. १

॥ गृहस्थाश्रम दूषणम् ॥ .

क्रोशन्तः शिशवः सवारिसदनं पक्कावृतं चाङ्गणं ।

शैया दंशवती च रूक्षमशनं धूमेन पूर्णगृहम् ॥

भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रभुरपि क्रोधेन पूर्णः सदा ।

स्नानं शीतलवारिणा हि सततं धिग्धिग्गृहस्थाश्रमः ॥ १ ॥

भावार्थः—

(शाङ्ख्यविकीर्तित.)

शैतां पाण्ड, छेज पूर्ण घरमां, पंके लयु आंगणं,

शैया मांछण पूर्ण, दूधुं जमवुं, ने गेड धूमे लयु;

भार्या वेस्तु कठोर नित्य वदतीं, ने शेठ कोधी दिसे,

ना'वा शीतल पाणी नित्य, रोगमां छे धिक् गृहस्थाश्रमे. १

પ્રસ્તાવના.

આદર્શ પતિવ્રતા સાવિત્રીનું અલૌકિક ચરિત્ર શ્રી મહાભારતમાં મહર્ષિ વેદવ્યાસે ગાયેલું છે, ત્હેને આધારે ગદ્યપદ્યાત્મક સાવિત્રી ચરિત્ર યથામતિ ગુજરાતમાં આલેખવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બોધ રૂપી અમૃતથી ભરેલાં આવાં આવાં અનેક ચરિત્રો શ્રી મહાભારતમાં ગુંથેલાં હોવાથી તે મહા ગ્રંથ અમૃતના સિંધુની પેઠે જ્ઞાનના પિપાસાવાળા જનોની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવા અઘાપિ પર્યાન્ત અદ્વિતીય બની વિશ્વમાં વિલસે છે.

મહા સતી સાવિત્રીનું ચરિત્ર એટલું તો લોકપ્રિય થઈ પડેલું છે કે, ત્હેની વસ્તુને આધારે આ દેશમાં હાલ બોલાતી તમામ ભાષાઓના સાહિત્યમાં ત્હેનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ તે ચરિત્રને આધારે નાટકો લખવામાં આવ્યાં છે; અને તે રંગભૂમિ ઉપર ભજવવામાં આવતાં હોવાથી આખાળવૃદ્ધ સર્વેને આનંદની સાથે કુરચ બોધ અર્પણ કરે છે. છતાં પણ આ પવિત્ર ચરિત્ર ઘરઘર આનંદપૂર્વક ગવાય, અને વિશેષે કરીને સ્ત્રી વર્ગના અંતઃકરણમાં પાતિવ્રતની ન ભૂસાય ત્હેવી હિંડી છાપ પાડે એજ આ નૂતન પ્રયાસનો હેતુ છે.

રમણીય વસ્તુનું ફરી ફરીને અવલોકન કરતાં જેમ ત્હેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવિનતા જણાય છે, તેમ આ રમણીય ચરિત્ર જેમ જેમ વધારે ગવાય તેમ તેમ ત્હેમાં વિશેષ સૌન્દર્ય ખીલી નીકળે છે. અને આપણી પવિત્ર ભારત ભૂમિમાં પ્રાચીન સમયમાં કેવાં કેવાં સ્ત્રી રત્નો ઉત્પન્ન થયેલાં છે, અને તેઓએ પોતાના આત્મબળથી કેવાં કેવાં અદ્ભુત અને અલૌકિક પરાક્રમે કરેલાં છે ત્હેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. અને પ્રાચીન સ્થિતિની સાથે આજની સ્થિતિની સરખામણી કરતાં આપણે અત્યારે કેટલા પછાત પડી ગયેલા છીએ તે આપણાથી યથાર્થ સમજી શકાય છે.

આ ચરિત્રના પ્રસંગોનું અવલોકન કરતાં ગમે ત્હેવા સંકટના સમયમાં માણસને ધીરજ ધરવાનું શિક્ષણ મળે છે. નિરાશાના સમયમાં આશાને જન્મ આપે છે. સત્રી સાવિત્રી રાજબાળા હોવા છતાં રાજ્ય

વૈભવ વિહીન સત્પતિ સત્યવાનને પસંદ કરી રાજ્ય વૈભવોને કેવી રીતે તિલાંજલી આપે છે. ઉપર ઉપરથી સ્પષ્ટશુદ્ધિ જણાતા વૈભવશાળી જીવનમાંથી અરણ્યના કઠોર જીવનમાં કેવા ઉત્સાહ અને કેવી શ્રદ્ધાથી પ્રવેશ કરે છે. ઐશ્વર્યના કરતાં સદ્ગુણોને કેવા પ્રખળ પક્ષપાત કરે છે. માતા પિતાના અનન્ય સેવક પોતાના પતિને માથેથી કર્પૂર્થનો બોળે ઉપાડી લેઈ, ત્હેને રાજ્યલક્ષ્મીના સંતાપ મિશ્રિત સુખ અને આનંદના કરતાં સાચા સુખ અને આનંદનો કેવો મધુર લડાવો આપે છે. પતિના હિંદુ જીવિતની વાત પોતે જાણતી હોવા છતાં કુટુંબને સંતાપમાં નહિ ખોળવાની ખાતર એ રહસ્ય પોતે કેવી હિમ્મતથી છેવટની ઘડીસુધી ગુમ રાખે છે. પોતાના પ્રાણ સંકટના પ્રસંગમાં કંઠણાસિંધુ પરમાત્માની કૃપા સંપાદન કરવા અન્ન, જળ, નિદ્રાના ત્યાગપૂર્વક કેટલું ઉચ્ચ “ત્રિરાત્રવ્રત” ધારણ કરે છે. અને છેલ્લી અવધીને દિવસે કેવા અલૌકિક આત્મજળથી પોતાના મ્હાન અવયવોને કાનુમાં રાખી છાયાની માફક પતિની પાછળ અરણ્યમાં જાય છે. અને ત્યાં આગળ પોતાના પાતિવ્રતના મહાન જળથી પતિના પ્રાણ લેવા આવેલા સાક્ષાત યમ-રાજાને પણ ખાલી હાથે પાછા જવાની ફરજ પાડે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ જેનું નામ સાંભળતાં અખિલ વિશ્વ કંપે છે, એવા યમરાયની સમક્ષ અથાગ ઘૈર્ય રાખી પોતાની મધુર વાણીથી ત્હેમને પ્રસન્ન કરી મનવાંચિત વરદાનો પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આવા આવા પ્રસંગોનો બોધામૃત પ્રવાહ વાંચકના અંતઃકરણને જે એક વખત ભીજવે તો પછી તે કદી સુકાઈ શકે તેમ નથી. યમ-રાયને પ્રસન્ન કરવા માટે સતી સાવિત્રીએ જે વચન પ્રવાહ વહાવ્યો છે. ત્હેનું સૌન્દર્ય દરેક ભાષાના સાહિત્યને શોભાવે ત્હેવું છે.

યથાર્થ ધર્મનું પરિપાલન કરવામાં સહન કરવાં પડતાં મહાન સંકટોને વીરપુરુષો અને વીરાંગનાઓ પોતાને માથે ખુશીથી કેવી રીતે બોરી લેઈ, અને ગમે ત્હેવા આપત્કાળમાં પણ પરમાત્માના ઉપર અચળ વિશ્વાસ રાખી, ત્હેની કૃપા સંપાદન કરી અંતે અનંત સુખના ભાગી કેવી રીતે થવાયછે. ત્હેની કુંચી આવાં ચરિત્રોમાં રહેલી છે. જેથી આવાં ચરિત્રોના વાંચન અને જનનથી સ્વધર્મ તથા ઇશ્વરના અનુગ્રહ વિષે મનુષ્યની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે.

મહારા તરફથી આજ સુધીમાં કેટલાંક ટુંકા ટુંકા કાવ્યો બહાર

પાડવામાં આવેલાં છે, પરંતુ ગદ્ય પદ્યાત્મક પુસ્તક લખવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ છે, એટલે તહેમાં અનેક ખામીઓ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હંસવૃત્તિના સળંગનો માત્ર સાર રૂપ દૂધનેજ ત્રહણુ કરી દોષ રૂપ જળનો ત્યાગ કરશે.

પરમાત્માના અવતાર મહર્ષિ વેદવ્યાસના લેખની છાયા રૂપે આ પ્રાકૃત લેખ હોવાથી તહેમાં નૈસર્ગિક કવિત્વનો દાવો કરવાનો અવકાશ નથી. સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનને અભાવે ભાષા તથા શબ્દોની મધુરતા મહારા લેખોમાં ન્યૂન જણાયા છતાં પણ અગાઉ છપાવેલાં કેટલાંક કાવ્યોને સારગ્રાહી વાંચક વર્ગે જે કિતેજન આપવા કૃપા કરી છે તેથી, તથા હિતેચ્છુ સ્નેહી જનોએ કરેલા આગ્રહને આધીન થઈ સાક્ષર ભૂમિ નડિયાદના નિવાસી શ્રીમાન શેઠ રણછોડલાલ ભોગીલાલ ગાળવાળાની મદદથી આ લેખ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી વાંચક વર્ગના કર કમળમાં અર્પણ કરી શક્યો છું. શ્રીમાન શેઠ મહારા લેખો પ્રગટ થવામાં વખતો વખત અમુદય સહાય કરે છે, તે બદલ તહેમના પ્રતિ હું કૃતજ્ઞતાની ઊંડી લાગણી પ્રદર્શિત કરું છું.

સદર પુસ્તકનો કવિતાનો ભાગ પૂર્ણ કર્યા બાદ તહેમાં ઘટતો સુધારો વધારો કરેવામાં, તથા ગદ્ય લખવામાં મહેને અપૂર્વ સ્થાય કરનાર મહારા શુભ ચિંતક વિદ્વાન મિત્ર શ્રીમાન ગિરિજશંકર દેવશંકર ભટ્ટ બી. એ. નો હું જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. કારણ તેઓ પોતે ઘણા વ્યવસાયી હોવા છતાં પણ મહેને કવિતા કરવામાં દરેક પ્રકારની સહાય આપવા ઉપરાંત મહાકવિ કાલીદાસાદિ પ્રાચીન કવિવરોના કાવ્યમૃતનો અખૂટ ઝરો પોતાના મુખજારા મહારા કર્ણ પ્રદેશમાં વહેવરાવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે કાવ્યોમાંથી રસવાળા ભાગનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરી હું સમક્ષેડી ગુજરાતી કવિતા કરી શકું તેટલી સુગમતા કરી આપે છે. તે ઉપકારનો બદલો વાળવાનું મહારી પાસે કોઈ પણ સાધન નહિ હોવાથી આ મહારા લઘુ પુસ્તકમાં તેઓનું નામ જોડી આ લેખની સમાપ્તિ કરું છું.

ડંકપુર-શ્રી કૃષ્ણજયન્તી

અગુવાર સંવત ૧૯૭૫.

બુલાખીરામ રણછોડ પંડ્યા

સ્રીઓને શિખામણ.

ગરબી.*

મહારી ગુણિયલ ખહેની ધર્મ સદા સંભાળિયેરે,
ઉત્તમ સદ્ગુણરૂપ આભૂષણ અંગે ધારિયેરે. ટેક.
સ્વપ્ને પણ પરનરની સાથે, હાસ્યવિનોદ ન કરિયે વાતે:
સૌ સંઘાતે વિનય વચન ઉચ્ચારિયેરે. મહારી૦ ૧

રૂપગુણનું અભિમાન ન ધરિયે,
દુર્જન સંગ સદા પરહરિયે,
સજ્જનની શીખામણ અંતર ધારિયેરે. મહારી૦ ૨

ઉંચ સ્વરે ઉચ્ચાર ન કરિયે, અધર્મ પંથે પાય ન ધરિયે;
સદ્વર્તનથી માતપિતા શોભાવિયેરે. મહારી૦ ૩

સુખ દુઃખ સરખાં મનમાં ગણિયે, રાગદ્વેષ કદી નવ કરિયે;
ખહેની નિશ દિન આનંદે દિન ગાળિયેરે. મહારી૦ ૪

ત્રેમ પતિવ્રત પાલન કરિયે, સતિનો ધર્મ સદા આચરિયે;
પતિ પરમેશ્વર માની સેવા સાધિયેરે. મહારી૦ ૫

*રાગદેશ સ્રીઓને નવરાત્રીના જાળામાં (કામણ દિસે છે અત્રમેલા
તહારી આંખમાંરે.) એ રાગથી ગાઇ સંદેશે.

॥ तत्सत् परमात्मने नमः ॥

सति सावित्री यरित्र.

भंगणा यरायु.

हरिगीत.

ॐ ऐक्य अविनाशी यरायु, विश्वमां व्यापी रक्षा,
रवि चंद्र तारा मांछि ॐ, ज्योतीर्ष्ये लासी रक्षा;
गाये निरंतर गान ॐनां, सुर असुर नर किन्नर,
त ॐ तत्सत्ब्रह्म परमानंद सौ भंगण करे. १

जगन्मयन्ता श्रीहरिनी अनिवार्य भलाभायाना परिणयार्थी ऐक्य
सायु मात्र (अद्वयमां पणु अद्वय) आयुज्यवाणा प्राणीश्री ते अक्षदेव
पर्यंत भमत्र ज्योनी ज्वन प्रवृत्तीने। मात्र ऐक्य उद्देश ! ऐक्य लक्ष
भीष्ट ! ज्योनां आवे छे. ऐ उत्तीष्ठ वस्तु भंगववाने माटे प्राणी
मात्र पातानुं सर्वस्व अर्पणु करवा तैयार थाय छे. पातानां कर्मानुसार
भंगववा साधने द्वारा ते छष्ट वस्तुनी साधमां अछे। रात्र भंथन करवा
कतां, उज्जेशमां तो शुं, परंतु लाभांमां पणु ऐक्य ज्व तेने प्राप्त
करवा लाज्यशाणी थछ शक्य छे. जन्म, जरा, विपत्ति, अने मरणुनी
घटभागमां भमणु करी असंज्य ज्योनी केवण निरर्थक ज्वन व्यतित
करी रक्षा छे. भलात्मा लार्हरि कडे छे छे—

श्लोक.

आदित्यस्य गतागतै रुरहः संक्षीयते जीवितं,
व्यापारै बहु कार्यभार गुरुभिः कालोन विज्ञायते ॥

દૃષ્ટવા જન્મજરા વિપત્તિ મરણં ત્રાસશ્ચનો પચતે પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદ મદિરા મૂન્મત્ત ભૂતં જગત્ ॥૧॥

મદિરાથી મસ્ત બનેલા મનુષ્યની સ્થિતી સારાસાર વિચારશુન્ય હોય છે. જ્યારે લૌકિક મદિરાની કેફ આવી છે, તો પછી કેવળ મોહ-મયી પ્રમાદ રૂપી મદિરા પીને મસ્ત બનેલા જગતના જંતુઓની શી વાત કરવી? લૌકિક મદિરાની નીશા તો અમુક સમયની અવધી પર્યંત પાંચ સાત કલાક સુધી રહે છે, પરંતુ આ મોહમયી પ્રમાદ મદિરા તો ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતી અનેક જન્મ પર્યંત કાયમ રહેનારી છે. વિષયોરૂપી કંટક વૃક્ષોથી છવાઈ રહેલા અને અનાત્મ વસ્તુઓ રૂપી ભયાનક વ્યાઘ્રાદિ પશુઓથી આક્રાન્ત આ સંસાર રૂપી અરણ્યમાં પથિ-કને દિંગમોહ ઉત્પન્ન કરી, માર્ગ ભુલાવનારી આ પ્રમાદરૂપી મદિરાનો મદ ઉતારી શકે એવું ઔષધ આપણા સમર્થ પુર્વજે (રૂપિ મુનિઓ) એ અનેક દાણુ કષ્ટ સહન કરી, અતિ કઠિણ તપશ્ચર્યાથી પરમાત્માને પ્રસન્ન કરી મેળવી રાખેલું છે. તેના બળનારૂપી વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો અને ઇતિહાસો દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરવાથી એ પ્રમાદરૂપી મદિરાનો મદ ઉતરી શકે છે. પરંતુ આપણને તે ઉપાયની શોધ કરવા જરૂરી ધૂરસદ મળી શકતાં નથી, એજ માયાનું પ્રબળ આચરણ છે. તે માયાના આચરણને પ્રબળ પુરુષાર્થવડે ભેદીને બેઠીને બેઠી શકશો તો દિવ્ય વિભૂતીથી વિભુષિત તમારા પૂર્વજોનાં ચરિત્રોનું અવલોકન કરશો, અને તેમાં બેઠી શકશો કે, તે શાસ્ત્રોમાં રાજ્ય પ્રજાનાં ધર્મ, સ્વદેશ ધર્મ, પતિ પત્નિના ધર્મ, પિતા પુત્રના ધર્મ, અને સર્વ વર્ણાશ્રમના ધર્મો સવિસ્તર વર્ણવેલા છે. તેમાં વર્ણન કરેલા ધર્મો પ્રમાણે વર્તન કરશો તો સંસારનો ગંભ તેવો વિકટ માર્ગ હશે, તો સુગમ થઈ જતાં વાર નહીં લાગે; અને જાંદગી રૂપી અમુલ્ય નૌકાને ભવસાગરનાં પ્રચંડ માંજથી બચાવી માક્ષ રૂપ બંદરે સહેલાઈથી હાંકારી જવાની શકતી તેમાં પ્રાપ્ત કરી શકશો.

મહાપુરુષોનાં ચારિત્રોનું શ્રવણ કરો, તેનું વારંવાર મનન કરો, અને પોતાની જીવન પ્રવૃત્તિમાં તેમનાં ઉત્તમ ચરિત્રોને આદર્શરૂપ રાખી નિરંતર તદાકાર જીવન બનાવો એજ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

મહાસતિ સાવિત્રીનું ચરિત્ર આપણને તેજ વસ્તુનું ભાન કરાવે છે. એ તે અલૌકિક આત્મશક્તિ સંપાદન કરી પોતાના સ્વામીના અદ્વ

આયુષ્યને દિર્ઘાયુ કરાવ્યું, અને પોતાના આપ્ત જનોને અનંત સુખ સાગરના તરંગોમાં ઝીલાવી, આ જગતમાં અમરપદ પ્રાપ્ત કર્યું, એ અપૂર્વ ચરિત્ર શ્રીમન્મહાભારતના વનપર્વમાં શ્રીમદ્ વેદવ્યાસ ભગવાને વર્ણવેલું છે; તેમાંથી યતર્કિચિત આજે આપણે આપણા શ્રવણદ્વારમાં કિતારી જગન્નિયન્તાની અપૂર્વ વિભૂતી, કે જે અવર્ણનીય અદ્વૈતિકતાથી ભરપૂર છે તેનું યથામતિ ગાન કરીશું.

પુર્વરંગ (આશાવરી)

વંદનીય વિભુ વિમળ વિભૂતી, અદ્ભુત અતિ તહારી. ટેક.

તૃણનો મેરૂં મેરૂં તરણું, અકળ કળા ધારી,
જળ ત્યાં સ્થળ વળી શુષ્ક રણોમાં જળ ગરજે ભારી, વિભૂતી. ૧

વિપનું અમૃત કરે પલકમાં, અમૃત વિષ કારી,
દાવાનળ શીતળ હિમ સરખો, હિમ નાંખે આળી. વિભૂતી. ૨

ક્ષણમાં સરજે જગત ક્ષણિકમાં લય કરતો ભારી,
ભુવન ચતુર્દશ પંચમહાભૂત તવ આજ્ઞા ધારી. વિભૂતી. ૩

લીલા આવી અકળિત જગના નાથની નિહાળી,
થાકી પ્રભુને ચરણ વિરમતી, વિકળ મતી મહારી. વિભૂતી. ૪

સતિ સાવિત્રી ચરિત્ર પ્રારંભ.

મરાઠી સાખી.

મદ્ર દેશનો મહિપતિ રૂડો, અધિપતિ કહેવાયે,
સત્યવંત દાનેશ્વરી મહોટો, દયા અતિ દીક્ષ માંહે;
પાળે સર્વ પ્રજા, પુત્ર સમાન ગણીજ સદા પાળે. ૧.

ગીતી.

ધર્મ નિયમ અતિ પાળે, સર્વ પ્રકારે સુશીલ એ સ્વામી
વૃદ્ધ છતાં નહિ સંતતી, તેથી નિશદિન મન ધરતા ગ્લાની. ૨

મદ્ર દેશના અધિપતિ રાજા ઘણા ધર્માત્મા હતા. સદા સત્ય વચન બોલતા હતા, અને પ્રજાને પુત્ર તુલ્ય ગણી તેને પરિપાલન કરતા હતા. સદા સર્વદા પ્રજાના કલ્યાણને માટે તૈયાર રહેતા હતા. ભગવાન સૂર્યનારાયણના પ્રગટ થવાથી અધિકારનો નાશ થાય, તે પ્રમાણે તેમના રાજ્યમાં દુષ્ટ, દુરાચારી અને અધર્મથી ચાલનારા નિશાચરોનો કેવળ નાશ થઈ ગયેલો હોતો, અને વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાનરૂપી પત્રોનો વિકાસ થયો હોતો. વાયુ જેમ વૃક્ષને નમાવે તેમ પોતાના પરાક્રમ વડે સર્વ નૃપતિ મંડળને તેમણે નમાવ્યું હતું, અને ગ્રહોમાં ચંદ્ર શોભે તેમ તે સર્વ ભુપાળોમાં શોભતા હતા.

સત્યશીલ અધિપતિ રાજા વૃદ્ધ થયા છતાં કાંઈ સંતતી નહોતી. પોતે જ્ઞાની હતા, તથાપિ સાદે સંતાન ન હોવાથી મનમાં ખેદ કરતા કે, હે પ્રભો હવે મહારા વંશની અવધી આવી રહી. હું કેવા ભાગ્યહીણ છું કે મહારા પછી વંશનો છેદ થશે.

પોતે અપુત્ર હોવા છતાં પણ હાલના લોકોની માફક મીથ્યા અને સ્વાર્થમય આકાંક્ષા રાખતા નહોતા. તેઓ એવી સંતતીની ઇચ્છા કરતા હતા કે—

શ્લોક.

एकनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना
वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥२॥

આખા વનમાં એક પણ સુવાસ વાળું વૃક્ષ હોય તો તે આખા વનમાં સુવાસ ફેલાવે છે; તે પ્રમાણે એક પણ સુપુત્ર હોય તો તેથી આખું કુળ કીર્તિનાં સુગંધથી સુવાસિત થાય છે.

હરિગીત.

નભને સુહાવે ચંદ્રમા દિન એક જ્યારે પૂર્ણિમા,
સતપુત્ર દીપક રત્નનો નિજ વંશ દિપાવે સદા,
માતા પિતા સંતુષ્ટ કરતો મન વચન ને કર્મથી,
તે પુનરકથી તારનારો પુત્ર જન્મે પૂણ્યથી.

૪

સદ્ધર્મધારી અશ્વપતિ રાજ આવી સંતતીની ઇચ્છા કરતા હતા તે કુળને અધોગતિએ પહોંચાડનાર અથવા પોતાના કુટુંબથી કુટુંબમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરનાર પુત્રને ઇચ્છતા નહોતા. આજે તો ઘણે ભાગે એવી સંતતી ઉત્પન્ન થાય છે કે:—

હરિગીત.

સ્વચ્છંદ ઉચ્છ્રંખલ કુટિલ કુળને કલંક લગાડતા,
પિતૃ માતને નિજ ભાત ભગિની સાથ દાવા માંડતા;
જયમ વાંસ ધર્ષણથી ખળે ને અન્ય તરૂને ખાળતા,
ત્યમ દુષ્ટ સંતતી પાપવન્હિ જવાળથી કુળ ખાળતા.

૫

ધર્મ ઉપર અચળ શ્રદ્ધા રાખનાર અશ્વપતિ રાજાએ સત્સંતતી પામવા ને અર્થે ધર્મ કર્મમાં તત્પર રહીને, સતપુરૂષો અને ગુરૂઓના વચન ઉપર અચળ શ્રદ્ધા રાખીને વિધી સહિત અનેક ધર્મકાર્યો કર્યા.

નારાયણ.

કર્યા અપાર દાન પૂણ્ય યજ્ઞ હોમ આદર્શ,
યથા વિધિ ઉપાય સર્વ પુત્ર પામવા કર્યા;
તથાપિ વંશ વૃદ્ધિ હેતુ ચિન્હ કાંઈ ના દિસે,
ખલીટ દૈવની ગતિ નરેશ ઉરમાં વસે.

૬

અનેક પ્રકારનાં દાન પૂણ્ય અને યજ્ઞ યાગાદિથી પણ રાજાની પુત્ર પ્રાપ્તિની ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ; પરંતુ આખરે એક ઉપાય સફળ થયો.

મરાઠી સાખી.

સાવિત્રી દેવીનું કીધું અનુષ્ઠાન તે રાએ,
સવાલક્ષ મંત્રે આહુતી આપી અગ્નિ માંહે;

ત્યાં કુંડ થકી, તેજ પુંજ દેવી પ્રકટી, ત્યાં કુંડથકી. ૭

રાજની શ્રદ્ધાયુક્ત યજ્ઞ વિધિથી અને મંત્રોની ચમત્કાર શક્તિથી મંત્રની સાક્ષાત અધિષ્ઠાત્રી દેવી પ્રગટ થયાં. ભલે ! નાસ્તિક લોકો મંત્ર તંત્રાદિ કીયાને બહેમ ગણી હસી કાઢે. અવશ્ય જનું જોને જ્ઞાન નથી, તે તે વાતને હસે, તેથી તેમને દોષિત ગણવા ઉચિત નથી. કારણ હાલમાં જે મંત્રના જાપ કરવામાં આવે છે, તે કેવળ યજ્ઞમાનના જાપ કરનાર બ્રહ્મદેવના બાહ્યોપચારનોજ દંભ છે. અંતઃકરણમાં અનેક પ્રકારના કુતકો ચાલતા હોય, અને હાથમાં માળાઓના મણકા એકની પાછળ એક મુકાતા હોય, યજ્ઞમાન પણ ધર્મવિધિની કીયા કરતો, હોય પરંતુ અંતઃકરણમાં અનેક પ્રકારના વ્યવહારિક તરંગો ઉદ્ભવતા હોય, આ પ્રમાણે જ્યારે બંનેનાં અંતઃકરણો મલિન વૃત્તિઓવાળાં હોય, તો પછી યજ્ઞોની અને મંત્રોની કીયાઓનાં ફળ કેવી રીતે મળી શકે ? તે વખતના બ્રાહ્મણો અંતઃકરણ પૂર્વક યથાર્થ જાપ કરી, તેનું ફળ યજ્ઞમાનને આપતા હતા. અને તેથીજ મંત્રોની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ થતી હતી. અસ્તુ.

યજ્ઞકુંડમાંથી પ્રકટ થયેલાં દેવી સાવિત્રી રાજ પ્રતિ બોલ્યાં કે:-

ગીતી.

માગ્ય માગ્ય વર રાજ, તવ ભક્તિ વશ આજ થઈ છું હું:

પૂર્ણ પ્રસન્ન કરી તહે, મનવાંચિછત વસ્તુ માગી લે તું. ૮

દેવીને પ્રગટ થયેલાં જોઈ પોતાનું અહોભાગ્ય માનતા તે નરેન્દ્રે દેવીના સ્વરૂપમાં તદાકાર વૃત્તિ સ્થાપી પ્રેમ પુલકિત અંતઃકરણપૂર્વક દેવીનું સ્તવન કરવા માંડયું.

શાર્દૂલવિકીરિત.

વંદુ દેવિ દયાળ જગત જનુની, શાન્તિ કૃપા સાગરી,
લાવો દાસ પરે દયા ભગવતી, સૌ દુઃખ નાઓ દળી;
ઘરછા પૂર્ણ કરો ધરો કર શિરે, શક્તિ શિવા ભૈરવી,
દીપાવે કુળ દાસનું જગતમાં, એવી ચહુ સંતતી. ૯

રાજની અખંડ શ્રદ્ધાથી પ્રગટ થયેલાં સાવિત્રી દેવીએ રાજને આશિર્વાદાત્મક અમૃતમય વાણી વડે કહ્યું કે:—

વસંતતિલકા વૃત્ત.

હૈ રાય મંગળ સદા તુજ કાર્ય થાશે,
પુત્રી અલૌકિક થતાં સહુ કદ જાશે;
એ પૂણ્યના બળ થકી સુરને નમાવે,
તહાર અને શ્વસુરનું કુળ એ દિપાવે.

૧૦

આ પ્રમાણે પોતાની આરાધના કરનાર વૃદ્ધ રાજને વરદાન આપી દેવી ત્યાંથી અંતર્યામી થયાં, અને તે દિવસથી રાજરાણીના અંતરમાં સંતતીની આશાનાં અંકુર ઉદ્ભવવા લાગ્યાં. ખરેખર! દેવ દેવીઓ અને સર્વ પુરુષોનાં વચનો મીઠ્યા થતાંજ નથી. શ્રદ્ધાળુ રાજને શ્રદ્ધાનું કુળ મળ્યું:—

ગીતી.

ગર્ભ રહ્યો રાણીને, શુકલ શશિ સમ વૃદ્ધિ તે પામ્યો;
પૂર્ણ માસ દશ થાતાં, ચંદ્રવદન કન્યાનો જન્મ થયો. ૧૧

મરાડી સાખી.

મુર્તિમની કમળા સમ કન્યા, રતિ સરખી રૂપવંતી,
સાવિત્રી દેવીને નામે નામ ધર્યું સાવિત્રી,
હસતી રમતી, માતપિતા મન મોદ અતી—હસતી ૧૨

પરમશ્વરે સોનાને સુગંધ આપી નથી, કસ્તુરીને કરૂંપ બનાવી છે, શીતળ કિર્ણીથી જગતને શાન્તિ આપનાર ચંદ્રને કલંકિત બનાવ્યો છે. રતનાકર સાગરને ખારો કર્યો છે. એ રીતે દરેક વસ્તુમાં કાંઈ પણ ન્યુનતા જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ કન્યા રત્ન બનાવવામાં બ્રહ્મદેવ પોતાના એ નિયમનું ભાન ભુલ્યા હોય, તેમ સાવિત્રી બાળપણથીજ દરેક રીતે ઉત્તમતાની પ્રતિમા રૂપ મનોહર અંગવાળી અને સકળ ગુણ સંપન્ન જણાવા લાગી.

ત્રોટક વૃત્ત.

નિત માત પિતા ચરણે નમતી, સખિ સંગ ઉમંગ થકી રમતી,
મૃદુ દેહ લવંગલતા સરખી, રૂપ રાશી અનુપમ એ દિસતી:

મૃગલોચની ચંદ્રપ્રભા મુખની, કલહંસ સમી અતિ રમ્યગતી,
હસિ મંદ મધૂર મુખે વદતી, નિજ ધર્મ વિષે દઢ રાખી મતી. ૧૩

સમયનો પ્રવાહ આલેખે જાય છે, તેમ મનુષ્યની અવસ્થાઓ પણ બદલાય છે. માતાપિતાના લાડ કોડમાં ઊછરતી સાવિત્રી દિનદિને ચંદ્રની કળા પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થામાંથી કિશોરાવસ્થામાં, અને કિશોરાવસ્થામાંથી યૌવનાવસ્થામાં પ્રવેશ પામવા યોગ્ય થયેલી છે. યુવાવસ્થા મનુષ્યના અંતઃકરણને અલૌકિક સ્વપ્ન તરંગોના શિખર પર નચાડે છે, ઘડિમાં હસાવે છે, ઘડિમાં રડાવે છે, ઘડિમાં સ્વચ્છંદાચારી બનાવે છે. યુવાવસ્થા રૂપ માતાંગને મન રૂપ મહાવત વિવેકરૂપ અંકુશવડે વશ ના રાખી શકે તો તે અવસ્થા અતિ અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. જુ-બાની, ધન, ઐશ્વર્ય, અને અવિવેકીપણું એ ચાર વસ્તુઓ પૈકી એક એક એક વસ્તુ પણ અનર્થ કરનારી છે; તો કદાચ એ ચારે વસ્તુ એકત્ર થાય તો પછી તે મહા અનર્થકારક નિવડે છે. ધનમદ, શરીર-મદ, અને ઐશ્વર્યમદથી ભ્રમ બનેલા માનવીઓ એ અવસ્થા અચળ રહેનાર હોય તેમ માની જગતને તુચ્છ ગણી સ્વચ્છંદાચારી બને છે. પણ સંધ્યા સમયના સોનેરી વાદળોની પેઠે એ દશા ક્ષણિકમાં બદલાય છે, તેનું તેઓને ભાન હોતું નથી.

સાવિત્રીનું અંતઃકરણ પ્રથમથીજ ઉત્તમ સંસ્કારોથી સંસ્કારિક બનેલું હતું, તેથી કોઈ પણ પ્રકારની વિક્રીયા તેનામાં દાખલ થવા પામી નહોતી. સદ્વર્તનશાળી માતાપિતા અને સુવિચારશિલ સખિઓના સમાગમથી સાવિત્રી સદ્ધર્મને ધારણ કરવામાં, અને યમ નિયમાદિનું પાલન કરવામાં દઢ થયેલી હતી. પુત્રી વિવાહને યોગ્ય થવા આવી છે, એમ જાણી માતાપિતા તેના રૂપ ગુણને લાયક વર શોધવામાં નિમગ્ન થવા લાગ્યાં.

મરાડી સાખી.

તરૂણા થતી પુત્રીને દેખી, માતાપિતા હરખાયે,
પણ ચિંતા મન નૂતન પ્રકટી, લગ્ન તણી મન માંહે;
વર યોગ્ય મળે, તો કુંવરીનો ભવ સુધરે—વર૦

૧૪

હરિગીત.

સાથી સદાનો પ્રેમદાનો કંથ તો કહેવાય છે,
સંસાર પારાવાર જેના સંગથી ઉત્તરાય છે;

છે કંથ ભૂષણ કામિનીનું જે વડે સૌભાગ્ય છે,
સ્વામી મળે ગુણવાન તોનો જન્મ ધન્ય મનાય છે. ૧૫

રાજા અધિપતિ સાવિત્રીને માટે ગુણવાન અને લાયક વરની શોધ કરતા હતા, પરંતુ તેને તુલ્ય વર દુર્લભ જાણી તેમણે પુત્રીના સૌજન્ય પર આધાર રાખ્યો, અને આજ્ઞા આપી કે,

ગીતી.

મુજ મન ઇચ્છા એવી, તુજ મન ગમતો મેળવતું સ્વામી,
ધર્મ વિધિથી અર્પું, ભાગ્યવતી થા ઇચ્છિત વર પામી. ૧૬

રાજા અધિપતિએ પુત્રી પર વિશ્વાસ રાખી ઇચ્છાવર વરવાની આજ્ઞા આપી, તે ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી, કે દરેક સ્ત્રી અથવા પુરુષને હવે (choice marriage) અર્થાત મન ગમતાં પતિ પત્નિ ખાળી લેવાની છુટ મળી. અઘૌઠિક બુદ્ધિનો ભંડાર, ગંભીરતા અને ડહાપણનો પારાવાર સાવિત્રી ક્યાં ? અને ક્યાં આજકાલનાં ચંચળ ચિત્ત વૃત્તિવાળાં નરનાર ? હજારો કુચ્છાલોથી ખુવાર થયેલા અને અનેક દુષ્ટ રૂઢિઓના બંધનથી જકડાયેલા યુવક અને યુવતીઓ સમાજના બંધનને શિથિલ કરવાના ઉચ્છ્રંખલ વિચારોથી choice Marriage (ઇચ્છા લગ્ન) થી પોતે સુખી થવા આકાશ કુસુમવત મનોરાજ્ય ભલે ભોગવે. પરંતુ સમાજના પ્રાચિન ધાર્મિક અને સામાજિક ઉચ્ચ આશયોને અનુસરી સમાજનો સિથિલ થતો પાયો દૃઢ કર્યા સિવાય સુખી જીવન ઇચ્છવું, એ હલાહલનું પાન કરીને અજર અમર થવાની ઇચ્છા કરવા સમાન છે.

પિતાની ઇચ્છાવર વરવાની આજ્ઞા થવાથી સાવિત્રીને શિરે એક ગંભીર-મહાભારત ફરજ આવી પડી. પોતાને યોગ્ય ગુણવાન, રૂપવાન, કુળવાન, શીલવાન, સ્વામી શોધી લેવો એ ખરેખર મહા વિકટ કાર્ય કહેવાય. જે એ જમાનામાં હાલની માફક ન્યુરુપેન્ડેન્સે પ્રચાર હોત તો, એકાદ બે પેપરમાં જાહેર ખખર મુકાવત. કે “ એક આખરૂદાર આનંદાન કુટુંબની કુવારીકા ભણેલી ગણેલી ખુબસુરત ફેશનેબલને માટે ઉમ્મર ૨૦ થી ૨૫ મુઘીનો લાયક વર જોઇએ છીએ. ઉમેદવારોએ પોતાના ફ્રેટા અને લાયકાતનાં સરટીફિકેટ સાથે નીચેને સરનામે અરજ કરવી. પસંદ થયેલા-પાસ થયેલા ઉમેદવારને રૂબરૂ બોલાવી પરિક્ષા લીધા બાદ પસંદ કરવામાં આવશે. ”

આહા ? કેટલી સુગમતા ! પરંતુ ચાલુ જમાનામાં વર અગર કન્યા મેળવવા માટે ન્યુસપેપરોદ્વારા જાહેર ખખરો છપાવી વરેલાં પતિ પત્નિમાંથી સત્યવાન અને સાવિત્રીના જવાં શુદ્ધ ચરિત્રવાળાં આર્ય સંસારને દિપાવનાર કેટલાં દંપતી નીકળી આવશે ? સીતા, તારામતી, દમયન્તી, દ્રૌપદી, અનસુયા, ગાર્ગી, મૈત્રેયી અને સુકન્યા વિગેરે સતિઓએ પોતાના ઉત્તમ આત્મખળથી જે જે પરાક્રમે કર્યા છે, તે હાલના કહેવાતા સુધરેલા જમાનાના અને પોતાને સર્વોત્તમ અને બુદ્ધિમાન માનતા મહાશયોના ખ્યાલમાં પણ ઉતરી શકે છે ? તે સમયની પતિવૃત્તા સતિઓએ પોતાના પતિને પ્રભુ સમાન માની સંસારના વિકટ માર્ગને સરલ બનાવ્યો હતો. ત્યારે આજના જમાનાની સુધરેલી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને એમ પણ કહેતી માલમ પડે છે કે, “સ્ત્રીઓના હક્કો પુરૂષથી વિશેષ છે, અને સ્ત્રીઓનાં લાલનપાલન કરવાને માટેજ પુરૂષો સરજેલા છે.” અસ્તુ ! એ પણ સમયની બલીહારી !

સતિ સાવિત્રી પિતાએ સંપેલા કાર્ય (સ્વામી પસંદ કરવા)ને માટે કેવા ઉત્સાહથી નિકળે છે, તે આપણે અવલોકીએ.

વંશસ્થ.

પિતાની આજ્ઞા શિરસા સ્વિકારીને,
સિધાવી સાવિત્રી હરિને સ્મરીને;
ઉત્સાહ શ્રદ્ધા દૃઢ ચિત્ત રાખતી,
સત્કાર્ય સિદ્ધિ સરખી વિરાજતી.

૧૭

શિખરણી.

લીંધા મંત્રી સાથે, હય રથ પદાતિ અનુચરો,
જતાં પંથે જોતાં, વન ઉપવનનો રમ્ય નગરો;
નિવાસે તિર્થોમાં, પૂનિત સરિતા સ્નાન કરતાં,
મહર્ષિ ને વિત્રો, હરિ ચરણમાં ચિત્ત ધરતાં.

૧૮

સાવિત્રી પોતાની સાથે વૃદ્ધ મંત્રીઓ, દાસદાસીઓ, ઘોડાઓ, રથો, સુખાસનો વીગેરે લેઇને પ્રવાસે નીકળી. જુદા જુદા દેશોનાં પ્રસિદ્ધ નગરો, તીર્થક્ષેત્રો, અને રૂપિમુનિઓના આશ્રમો જોતાં જોતાં, કવચિત વાહનમાં કવચિત પગવાળા અટન કરતાં કરતાં, અનેક પ્રકારના સ્વભાવવાળાં મનુષ્યોના સમાગમમાં આવતાં, તેઓના ગુણ દોષનું દર્શન કરતાં

સાવિત્રી દેશાટન કરવા લાગી. એક પંથ દેા કાજ-દેશાટન કરવાથી મનુષ્યને અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે. પરમાત્માની અપાર લીલાનું ભાન થાય છે, અને સંસાર વ્યવહારમાં ઉપયોગી અનેક પ્રકારના અનુભવો પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને પોતાના ગુણદોષની તુલના કરવાનું મનુષ્યમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજ્યાળા સાવિત્રી પોતાના આત્મવર્ગ સાથે અનેક રૂપિમુનિઓના પવિત્ર આશ્રમોમાં નિવાસ કરી, શ્રુતિ અને સ્મૃતિની વિધિ પ્રમાણે થતા વિવિધ યજ્ઞ યાગનાં દર્શન કરી, કર્ણને અને અંતરને પવિત્ર કરનારા વેદ મંત્રોનું શ્રવણ કરી, ગુરૂની સેવામાં તત્પર રહેતા અને નિરંતર વેદશાસ્ત્રો અધ્યયન કરતા બ્રહ્મચારીઓને નિહાળી, પ્રસન્ન ચિત્તથી આશ્રમોમાં વિચરવા લાગી. અહા ! એજ આપણી-આર્યજનોની હાઈસ્કુલો અને કોલેજો-એજ યુનિવર્સિટીમાંથી કંપલ, કંણાદ, પાતાંજલી, વેદવ્યાસ, ગૌતમ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વીગેરે મહાપુરુષો બહાર પડ્યા; આખા વિશ્વને ચક્રિત કરે એવાં અતિ મહાન શાસ્ત્રો રચી વિજયનેા ડંકા બજાવી ગયા. ધન્ય છે ! એ દેશને, તથા એ સમયને ? કેવું પવિત્ર વાતાવરણ હશે ? અંગે આડની છાલનું વલકલ પહેરી, મસ્તકે જટા રાખી, કંદમૂળ અને ફળનો આહાર કરી, નર્ણકુટીમાં કે આડની છાયામાં દર્ભાસન ઉપર બેસીને આપણા પૂર્વજો એ વિશ્વને વિસ્મય પમાડે એવું જ્ઞાન સંપાદન કરી અસંખ્ય મનુષ્યોનાં કલ્યાણ કર્યાં, વિકટ સંસારને હાથનું રમકડું બનાવી બ્રહ્મનેા સાક્ષાત્કાર કર્યો, અને ફરાવ્યો. આપણે પણ એજ પૂર્વજોના પુત્રો કોટપાટલુન કે કોલરટાઈ લગાવી, આંખે ચરમાં ચઢાવી, ટેબલ કે ખુરસી ઉપર બેસી, માથામાં દિલચમન હેર ઓઢિલો ચોપડી પટીઆં પાડી સ્કુલોમાં અને કોલેજોમાં જઈએ છીએ; છતાં તે મહાત્માઓના ગ્રંથોની એક પંક્તિ પણ સમજતાં આપણું મગજ કંટાળી જાય છે, અને જ્યારે મ્હા, કોટી, કે સોડા, લેમન પીએ ત્યારેજ જરા મગજને આરામ મળે છે.

હાય ? આજે એ આશ્રમો, એ પવિત્ર નર્ણકુટિઓ, એ કડીન તપ વ્રતધારી મ્હા મુનિજનો, અને ગુરૂપરાયણ બ્રહ્મચારીઓ આ આર્ય ભૂમિમાંથી કયા શેષ નામશેષ થઈ ગયાં; પરંતુ આજે તો આશ્રમોને બદલે સ્થળે સ્થળે અખાડાઓ વિદ્યમાન છે. આશ્રમોમાં યજ્ઞ થતા હતા, તેને બદલે ગાંજ, મુકા, ચડસ વિગેરેના યજ્ઞો ચલમરૂપી વેદિકામાં

થાય છે. સોમવદ્ધીને અદલે ભંગાદેવીનું પાન કરાય છે. કંદમૂળને અદલે કાલીરોટીના સાત્વિક ભોગ ધરાય છે. અને રૂષિ મુનિઓ, બ્રહ્મચારીઓને અદલે તેવાજ વેશવાળા જટાધારીઓ દેખાય છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને વેદ શાસ્ત્રના પઠન પાઠનને અદલે આશુક, માશુક કે કહાન ગોપી ની લીલાનાં ગાન ગવાય છે. અને દિન પ્રતિદિન દેશની અધોગતી થતી જણાય છે.

ઐર ! ચાલો, આપણે પ્રસ્તુતને અનુસરીએ. સાવિત્રી પોતાના આત્મીય જનો સાથે પોતાના મનોર્થોની સિદ્ધિને અર્થે અનેક પ્રદેશોમાં ભ્રમણ કરે છે, પરંતુ પોતાનું અંતઃકરણ કયાંય પણ ઠરતું નથી.

ગીતી.

ઠામ ઠામ નિરખાંતી, રતિ સરખી રૂપવંતી સાવિત્રી.

ઉર અભિલાષ ધરંતી, આશ્રમ એક સિધાવી કુળવંતી.

પ્રવાસને અંતે એક રમ્ય સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં સાવત્રીના પોતાના આત્માને એજ સ્થાનમાં કાર્ય સિદ્ધ થવાની પ્રતિતી થઇ. અને પોતાના મનોર્થો સફળ થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ લાગ્યું. તે આશ્રમ કોનો હતો ?

ભુજંગ પ્રયાત.

પ્રતાપી ધ્રુમસેન જે શાલ્યદેશે, હતા ભૂપતી તે વસે યોગી વેશે;
થતાં વદ્ધને અંધ તે દૈવયોગે, હર્યું રાજ્ય તહેનું બીજ કો નરેશે.

વસે છે વને પર્ણશાળા રચીને, તપસ્વી તણા ધર્મને આચરીને,
રૂડાં દંપતી બ્રહ્મમાં લીન રહેતાં, કરે પુત્ર સેવા પિતા માતની ત્યાં.

શાલ્ય દેશના ધ્રુમસેન નામના રાજાનો એ આશ્રમ હતો, પોતાની વદ્ધાવસ્થામાં દૈવયોગે અંધ થવાથી, અને તેઓનું રાજ્ય બીજ રાજાએ જીતી લીધેલું હોવાથી, પોતાનાં ધર્મપતિન સહિત તે આ આશ્રમમાં રહેતા હતા. તેમને સત્યવાન નામનો પુત્ર હતો, તે અનન્ય ભકિતથી કરતો હતો. રાજ્ય વૈભવનો વિનાશ થવા છતાં

તે તેમને આધીન હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારની તે વદ્ધ દંપતીને ન્યૂનતા જણાતી નહોતી.

પુત્રે માતા પિતાની, અને પતિને પતિની સેવા વૈભવો મેળવવા કરવાની નથી. પરંતુ પોતાની ફરજ, પોતાનો ધર્મ, પોતાનું કૃતવ્ય

માની કરવાની છે. સંપત્તિના સમયમાં અનેક અનુચરો મળી શકે છે. પણ વિપત્તિના સમયમાં સ્હાય કરનારા કેાઇ વિરલાજ હોય છે. આજ કાલ આપણે ઘણે ઠેકાણે વૃદ્ધ પિતા માતાઓને પોતાના પુત્રો તથા પુત્ર વધુઓના કટુ વચનોના આઘાતથી આકાન્ત થતા, અને ત્યાગ કરવાથી પીડાતા નિહાળીએ છીએ. અનેક પ્રકારનાં કબ્જો સહન કરી લાડ કેાડથી ઉછેરેલા પુત્રો માતા પિતાનો તિરસ્કાર કરી તેઓથી વિમુખ થાય, એ પણ સમયનીજ ખલીહારી છે.

અસહ્ય સંકટમાં આ રાજ્ય દંપતીને સ્હાય કરનાર તેમનો પુત્ર સત્યવાનજ હતો. પ્રાતઃકાલથી લઇને રાત્રી પર્યંત સમસ્ત કાર્યોનો ભાર તેજ વહન કરતો.

હરિગીત.

તે ધૈર્યધારી બુદ્ધિશાળી સત્યવાદી છે સદા,

પિતૃ માતની સેવા પુરા સદ્ભાવથી કરતો સદા;

સાવિત્રી કેરા દિવ્ય અંતરમાં છળી ત્હેની વસી,

ને પ્રેમ સરિતા ઉભયના અંતર વિષે વિલસી રહી.

સૂર્યનો ઉદય થતાં કમળો પ્રકુલ્લ થાય છે, ચંદ્રના કિરણોનો સંયોગ થતાં ચંદ્રકાન્ત મણીમાંથી શીતલ જળ ટપકે છે. તે પ્રમાણે સત્યવાનની તેજસ્વી છળી જોઇને સાવિત્રીનો અંતર આત્મા પ્રસન્ન થયો. અને તેજ પળે પોતાના મનથી સાવિત્રી સત્યવાનને વરી યુકી.

ગમે તેવા સંદેહના સમયમાં પણ સજ્જનોના ચિત્તની વૃત્તિઓ અતિ શુદ્ધ હોવાથી સત્ય પ્રેરણાજ કરે છે. રૂપિના આશ્રમમાં રહેતી શકુન્તલાને જોઇને દુઃખાન્ત રાજાનું ચિત્ત ખેંચાયું હતું; કારણ તે રૂપિની પુત્રી નહોં પણ વિદ્યામિત્ર અને મેનકાનું સંતાન હોવાથી દુઃખાન્ત રાજાને વરવા યોગ્ય હતી. શુદ્ધ અંતરાત્મા જે વાતની સાક્ષી પુરે છે તે વાર્તા સત્યજ હોય છે. સાવિત્રી અને સત્યવાન ઉભયના અંતરાત્મા વિશુદ્ધ હતા, માટે પરસ્પર નેત્રોનો સંયોગ થતાંજ શુદ્ધ પ્રેમ પ્રકટી નીકળ્યો, સાવિત્રીને જાતાં સત્યવાનનું હૃદય પણ પ્રેમથી આર્દ્ર થયું. અને સાવિત્રીએ તેજ જાણે પોતાનો આત્મા સત્યવાનને અર્પણ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું. એટલે સત્યવાનના સ્વરૂપને હૃદયમાં

સ્થાપન કરી સાવિત્રી પોતાના રસાલા સાથે પિતાના નત્ર પ્રતિ આવવા નિકળી.

મરાડી સાખી.

અશ્વપતિ નૃપ નારદ સાથે વાત વિનોદ કરે છે,
તે સમયે સાવિત્રી આવી, નિજ પિતુ પદ વંદે છે,
ખોદ્યા બ્રહ્મમુની, સાવિત્રી કયાં વિચરી હતી. ખોદ્યા.

પિતાને ચરણે પડિને સાવિત્રી નારદ મુનિના ચરણે મસ્તક અરાડી
હસ્ત જોડી ઉભી રહી, એટલે નારદ રૂપિએ અશ્વપતિ નૃપપ્રતિ પુત્રીના
સંબંધે પ્રશ્ન કર્યો કે આપની પુત્રી આજ લાંબા પ્રવાસેથી આવેલી
જણાય છે. અવિતરૂપી વૃક્ષના ફળરૂપ આ આપની દુહિતા વિવાહને
યોગ્ય થયેલી છે, તો હવે તહેનો યોગ્ય સ્વામી સાથે સંબંધ કરાવી
તમે સત્વર કૃતાર્થ થાઓ.

શાદ્દલ વિકીડિત.

કન્યા કાળ થયા છતાં નવ કરે, જે લગ્ન કન્યા તાણું,
યોગ્યા યોગ્ય જુએ નહી જનક જે, તો દુઃખ પામે ઘણું;
અર્પે કોઈ અબુદ્ધના કર વિષે, લાવણ્યવૃત્તી સુતા,
ખાળે જેહ બિચારીનો ભવ બંધા, કે'વાય તે ના પિતા.

નારદ મહર્ષિનાં શિષ્ટ વચનો શ્રવણ કરી અશ્વપતિ રાજ્યે દેવ-
ર્ષિને પ્રણામપૂર્વક કહ્યું કે, આપ ચરાચર વિશ્વના અંતર્યામી છો, જેથી
આપને સર્વ વાતો જ્ઞાતજ છે. સાવિત્રીને માટે યોગ્ય પતિ ખોળવામાં
અમારે કસર રાખી નથી; પરંતુ કોઈ સ્થાને તેને યોગ્ય વર અમાને
નહી જણાયાથી ધર્માનુસારે ઈચ્છાવર વરવા પુત્રીને છુટ આપી હતી,
અને તે કારણથી તે પ્રવાસે ગયેલી આજ આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત
થયેલી છે. માટે તહેના પ્રવાસની કથા આપને તેજ નિવેદન કરશે.

પિતાની અનુમતી મળતાં સાવિત્રીએ નારદ મહર્ષિના ચરણનું
વંદન કરી પોતાના દેશાટનનો વૃતાન્ત કહેલો.

ગીતી.

દેશ વિદેશ વિલોકયા, નદિ વન ઉપવન મુનિ આશ્રમ જોયા.
તીર્થાટન સહુ કીધું, મુજ મનના અભિલાષો પૂર્ણ થયા.

રૂપિ મુનિના આશ્રમે અને તીર્થ ક્ષેત્રોમાં ફરી અતિ એક ઉપ-
વનમાં પ્રવેશ કરતાં અમોએ એક પર્ણકુટીમાં પોતાની સ્ત્રી અને પુત્ર
સાથે નિવાસ કરતા, અને અહીં નિશ પ્રભુના સ્વરૂપમાં તદાકાર થયેલા
એક રાજ્ય ભટ્ટ દુમત્સેન નામના વૃદ્ધ રાજા જાયા. વદ્ધાવસ્થામાં અંધ
થવાથી બીજા રાજાએ રાજ્ય હરાણુ કરી લીધેલું હોવા છતાં,
પણ જોના ચિત્તમાં કોઈ પ્રકારની ગ્લાની થયેલી નથી; એવા એ રાજાની
તથા તેમનાં વૃદ્ધ પત્નિની સેવા તેમનો સત્પુત્ર અનન્ય ભક્તિ વડે કરે
છે. માતા પિતાના પ્રાણની પ્રતિમારૂપ શોભતો એ રાજ્ય પુત્ર સકળ
ગુણ સંપન્ન છે. અને વળી.

શાદ્દલ વિકીરિત.

તેજસ્વી રવિ તુલ્ય જ્ઞાન નિધિ તે, છે દેવગુરુ સમો,
રંતીદેવ સમાન દાન શીલ છે, સત્યે શિબિરાયશો
છે તે અંદ્ર સમાન સર્વ જનને, આનંદદાતા અતી,
તેના પાદ સરોજમાં હૃદય આ આટી રહ્યું પ્રેમથી.

અંદાકાન્તા.

તેને મહેતો મન વચનથી, સ્વામી નિશ્ચે ગણ્યો છે,
રૂપે ગુણે અધિક મુજથી, બુદ્ધિમાં શ્રેષ્ઠ તે છે;
તે વીના હું અખિલ જગમાં યોગ્યના અન્ય ધારે,
તેની સાથે ભવજળ તરી પાર થાવા વિચારે.

રાજ્યકન્યાના મુખથી સર્વ વૃતાન્ત શ્રવણ કરી નારદ મહર્ષિએ
દીર્ઘ નિશ્વાસ મુક્યો, અને કોઈ ઉંડા વિચારમાં લીન થયા હોય તેમ એક
ક્ષણ પ્રયત્ન સ્તબ્ધ થઈ પછી કહેવા લાગ્યા કે:—

ગીતી.

સુગુણવતિ હે બાળા, સર્વ પ્રકારે તુજ લાયક એ છે,
પણ અવગુણ છે મોટો, વર્ષ એકમાં જીવિત પૂર્ણ થશે.

પ્રિય પુત્રી ! શું કહું ? પ્રખળ પરિશ્રમ કરી તહે જોની સાથે
વરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે ખરેખર તું કહે છે તેથી પણ અધિક સુ-
ગુણશાળી છે, અને તહારી વૃત્તિઓ તહેની તરફ આકર્ષાય છે તે યોગ્યજ
છે. અને તહેવો પતિ મળવો એ પરમ પ્રાણના ઉદયનું ચિન્હ છે; પરંતુ

તું હજી મુઘ્ધ બાળા છે. ભવિષ્યમાં શું બનનાર છે તહેની તહને ખબર નથી છતાં તહારા કલ્યાણને માટે સત્ય વાત કહેવીજ જોઈએ. એ સદ્ધર્મધારી સત્યવાન આ પૃથ્વિવર એકજ વર્ષનો અતિથિ છે. અર્થાત એક વર્ષ પૂર્ણ થયે તહેનો દેહાન્ત નક્કી છે. દૈવની ગતી કોઈથી અન્યથા થઈ શકતી નથી. માટે સત્યવાનને વરવાનો નિશ્ચય કરવાથી પરિભ્રમણે ભયંકર આપત્તિ શિર ઉપર આવિને ઉભી રહેશે.

ભગવાન નારદ મહર્ષિના આ વચનોથી અશ્વપતિ રાજના હૃદય ઉપર વજ્રનો પ્રહાર થયો હોય, વા ઝેરી સર્પનો ડંશ થયો હોય, તેમ પગથી શિખા પર્યંત દુઃખનો ઝાટકો લાગ્યો; અને સર્વ અંગમાં કંપ ઉત્પન્ન થયો. તેથી ક્ષણ પર્યંત સ્તબ્ધ થઈ બેસી રહ્યા.

તોટક.

સુણુ! દેવર્ષિ તણી સત્યગિરા, અતિ અશ્વપતિ નૃપ ખીન્ન થયા,
કહ રાય વરાય ન એ વરને, નજરે નિરખી વિષ કોણુ પીયે;
ગુણુવાન છતાં પણ અદ્ય વયે, મરનાર થકી ન વરાય હવે,
શિત મંદ સુગંધ સમીર વહે, પણુ એ વિષ યુક્ત ન કોઈ ચહે.

હરિગીત.

વર અવર કો ગુણુવાનની કર શોધ હે શાણી સુતા,
જેથી વધે સૌભાગ્યને, ભવમાં વસાય સુખે સદા;
સાથી સદાનો શોધવામાં ભુલ જન કદી થાય છે,
સંસાર સાગર માંડી તહેનું નાવ ડૂબી જાય છે.

અરે ! રે ! એકજ વર્ષમાં સત્યવાન યમલોકનો અતિથિ થશે. જે એમજ હોય તો તેની સાથે વરવાથી સાવિત્રીની શી ગતી થાય ? અરેરે ! વૈધવ્યનું દુઃખ કેવું ભયંકર છે ? દેવર્ષિનું વચન કદી અન્યથા થાયજ નહી. એવો વિચાર કરતા રાજ સાવિત્રીને આગહ સાથે શિખામણુ આપવા લાગ્યા, પરંતુ નિશ્ચયનું બળ કેવું છે ! સાવિત્રીનો નિશ્ચય મેઝથી પણ અચળ હતો. પિતાની ચિંતા સમાવતી સાવિત્રી મંદ હાસ્ય કરી અમૃત સરખાં મધુર વચનોથી કહેવા લાગી કે:—

પદ ધનાશ્રી.

દઢ નિશ્ચય કીધો મનમાં તે કોટી કલ્પ નવ કરે,
દુઠકર કાર્ય અસક્ય હોય પણ, નિશ્ચય બળ તે કરે;

પિતાજી નિશ્ચય બળ તે કરે. ટેક.

સાઠ હજાર સગરના પુત્રો કપીલ કોપથી બળે,
લાવ્યા ગંગા નભથી ભાગીરથ, પાવન જગને કરે,

કાર્ય જન નિશ્ચય બળથી કરે.

અપર માતના વચન બાણથી, ધ્રુવજી વન સંચરે,
કોમળ વયમાં કરી દારણુ તપ, અવિચળ પદવી ધરે. કાર્ય જન.
હરિશ્ચંદ્ર સુત દારા વેચી, રાજ્ય લક્ષ્મી પરહરે,
બન્યા દાસ ચંડાળ તણા પણ, સત્ય થકી નવ ચળે. કાર્ય જન.
ત્રાદિમકી કરી અનેક હિંસા, કુટુંબ પોષણ કરે,
રામ નામના અખંડ જપથી રામચરિત ઉચરે. કાર્ય જન.

હરિગીત.

મનથી વરી એ નાથને, મિથ્યા હવે તે થાય ના,
સોંપી દીધો આ દેહ તેને, અન્યને સોંપાય ના:
ક્ષણ એકનું આયુષ્ય કે, શત કલ્પનું આયુષ્ય હો,
પણ સત્યવાન વિના અવર, સ્વામી નહી સાવિત્રીનો.

પુત્રીનો અડગ ટેક જોઈ અધિપતિ રાજાનો ચિત્તરૂપી સાગર ચિ-
ત્તરૂપી તરંગોથી બળભળવા લાગ્યો. અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે પુત્રી
તો વજ્ર સરખી અભેદ હઠ લેઈ બેઠી છે, તેનો હવે શું ઉપાય કરવો ?
અરે દૈવ તહે શું ધાર્યું હશે ? આમ છતી આંખે દીવો લેઈ કુવામાં
કેમ પડતું મુકાય ? સળગતા દાવાનળમાં જાણી જોઈને કેમ અંપલાવાય ?
આ સમયે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનને પ્રત્યક્ષ જોનાર મહર્ષિ નારદ
રાજાના અંતરની ચિંતાનો વેગ જાણી ગયા. સાવિત્રીમાં કેવું આત્મ-
બળ છે તે તેઓ પોતે જાણતાજ હતા. તેથી મનમાં અતિ મુગ્ધતા
રાજાને આશ્વસન આપતાં કહેવા લાગ્યા.

શાફૂલ વિકીરિત.

ખોલ્યા બ્રહ્મચુનિ ત્યહાં નૃપ પ્રતી, શાને ધરે દુઃખ તું.
સાવિત્રી ન ચળે સ્વનિશ્ચય થકી દુભીશ ના લેશ તું;
દેવાંશી ગુણ સત્યવાન મહી છે તે અન્યમાં ના દિસે,
માટે તું પરણાવજે, નિજ સુતા ધાર્યું હરિનું થશે.

પુત્રીના પ્રૌઢ વચનોથી રાજનો સંદેહ ભાગ્યે નહોતો, તે દેવ-
ર્ષિનાં શાન્ત વચનોથી ભાગ્યે. અંતરમાં આશ્વાસન રૂપી અમૃતનું સીંચન
થવાથી ચિંતાની પ્રબળ જવાળા ઠંડી પડી. પુત્રીના ટેકનો પ્રભાવ હવે સમજવા
લાગ્યો. ભલે ! જગન્નિયન્તાએ પુત્રીના ભાગ્યમાં સુખ વા દુઃખ નિર્માણ
કર્યું હોય; પરંતુ તહેના નિશ્ચયને મ્હારે આધિન થવું જોઈએ. એવો
વિચાર ઉત્પન્ન થયો. ભગવાન નારદજીએ સંમતી આપી છે, માટે
પરમાત્મા જે કરશે તે સારજ કરશે.

ગીતી.

સાવિત્રી શાણીનાં સત્યવાનની સાથે લગ્ન થવા,
કહીને આશિષ દઈને, નભ મારગ નારદ નિજ લોક ગયા.

નારદજીના સ્વર્ગ લોક તરફ જવા પછી રાજાએ નારદજીનાં વચનો
તથા પુત્રીના નિશ્ચય ઉપર વિશ્વાસ રાખી સાવિત્રીનાં લગ્નની તૈયારીઓ
કરવા માંડી. વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન વિપ્રવરોએ વેદ મંત્રોના ઘોષથી રાજ્યમં-
દિરને ગળવવા માંડ્યું. ઇષ્ટ દેવોનાં આવાહન અને પૂજનો થવા માંડ્યાં.
આખા મદ્રદેશમાં ઘેરઘેર આનંદ મંગળના ધ્વની થવા લાગ્યા. સ્વધ-
ર્મને અનુસરી કરવા યોગ્ય મંગળ કીર્તિઓ પૂર્ણ કરી અધિપતિ રાજા
પોતાના નગરથી ધ્રુમત્સેનના આશ્રમ પ્રતી જવાને માટે તૈયાર થયા.
ચતુરંગીણી સેના સજ કરી હય રથ હસ્તિઓ મેનાઓ, સુખપાત્રો વિગેરે
વાહનોપર સ્વારી કરી અધિપતિ રાજા સહકુટુંબ પ્રવાસ કરી યથા સમયે
ધ્રુમત્સેનના આશ્રમ પ્રતિ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓએ શું જોયું ?

વસંતતિલકા.

ગંભીર શાલ તરૂની સુખકારી છાંયે,
દર્ભાસિને સ્થિત હતા નૃપ તેહ ત્યાંહે;
આનંદકારી પ્રભુને હૃદયે ધરીને,
રોકી ગતી મન તણી થઇ શાન્ત ચિત્તે.

ઈન્દ્રિયોના વેગને અટકાવી. ચિત્ત સ્થિર કરીને પરમાત્માના સ્વ-
રૂપમાં તદાકાર વૃત્તિ રાખી જગતના પ્રપંચ વિસારી કુમત્સેન રાજા
દર્ભાસિન ઉપર શાલ વૃક્ષની છાયામાં ખેંઠેલા હતા.

મરાઠી સાખી.

અધિપતીએ જઇને કીધી પૂજા નૃપની પ્રીતે,
વિનય વચનથી કુશળ સરવનું પુછ્યું રૂડી રીતે;
કહે અધિપતિ, જયજય શાલ્વપતિ નૃપતિ-કહે.

અધિપતિ રાજાને આવેલા જાણી કુમત્સેન રાજાએ તેમનો યોગ્ય
આદર સત્કાર કર્યો અને મધુર શબ્દોથી કહેવા લાગ્યા કે,

ઉપેન્દ્રવજ્રા.

ભલે પધાર્યો શુભ ધર્મ ધારી,
પવિત્ર કીધી મઢિ આજ મહારી;
થયા અમો પૂર્ણ કૃતાર્થ આજે,
સુવર્ણ નો સૂર્ય ઉગ્યો દિસે છે.

કુમત્સેન રાજાનાં સત્કાર પૂર્ણ વચનોથી અધિપતિ નૃપના
અંતઃકરણમાં અપાર હર્ષ થયો, અને પોતાને આવવાનું કારણ જણાવવા
લાગ્યા.

મરાડી સાખી.

આ મમ તનયા સાવિત્રીનું, સત્યવાનની સાથે,

વેવીશાળ કરવા ઈચ્છું છું, આજ હું મહારે હાથે;

હે વિમળ મતી, તેહ સ્વિકારો મુજ વિનતી—હે વિમળ

મહારાજ ! જો કે આપ આ સમયે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ખિરાજે છો, અને મિથ્યા માયાના પ્રપંચને વિસારી અનંત સુખના સાગર પરમાત્માના ધ્યાનમાં તદ્દિલન છે; તથાપિ આપના સત્પુત્ર સત્યવાનને માટે આપના હસ્તે હજી એક કાર્ય થવું અવિશિષ્ટ છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂર્ણ કરી સર્વોત્તમ શૃદ્ધસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય હવે આપના તનયને માટે આવેલો છે. આપને પણ આ અવસ્થામાં એક અનુચર વિશેષ હોવાની જરૂર છે; કેમકે સર્વ કાર્યનો ભાર કેવળ આપના સત્પુત્રને વહન કરવો પડે છે. વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવાના મહદ્ પુણ્યની વિભાગિણી હવે તેમને માટે પરમાત્માએ નિર્માણ કરી છે, તે મારી પુત્રી સાવિત્રી આપના સત્પુત્રને અર્પણ કરવા હું સર્વ તૈયારીઓ સહિત અત્રે આવેલો છું. આપ આજા આપો કે તુર્તજ સર્વ મંગળ કાર્યોનો સમારંભ કરી યથાવિધ લગ્ન ક્રિયા કરી આપણે બન્ને સંસારના ઋણથી મુક્ત થઈએ.

અર્ધપતિ રાજનાં મધુર વચનો સાંભળી તપસ્વિ રાજર્ષિનું અંતર એક ક્ષણ આનંદથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. પરંતુ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર આવતાં રાજપુત્રીને પોતાની પુત્રવધૂ તરીકે સ્વિકારતાં તેઓ એકદમ મુઝાવા લાગ્યા. પોતાના ગયેલા વૈભવો અને સમૃદ્ધિના દિવસોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. અમારે માટે એક જીવ દુઃખી થઈ રહ્યો છે, તે તો જાણે તહેનો ધર્મજ છે. પરંતુ ખીજ સુખી અને સુકુમાર જીવને વિપત્તીના સંતાપથી શા માટે તપાવવો? આ પ્રમાણે વિચાર કરી દુઃખત્સેન રાજ કહેવા લાગ્યા.

હરિગીત.

થઈ રાજ્યભૂષ્ટ અમે અહિં વનમાં સદા વસિયે છીએ,
ધર્માચરણમાં દિવસ રજની, નિર્ગમન કરિયે છીએ.
પુત્રી તમારી સુગુણવંતી રાજ્યમંદિર યોગ્ય છે,
વનવાસનાં દુખ શી રીતે અમ સંગ વસિને વેઠશે.

અહા ! કમળના કોમળ પદલવથી સમિ વૃક્ષની ડાળીઓ કેમ કપાય ?
ગુલાબની ખિલતી કળીથી અંગારાનો તાપ કેમ ખમાય ? મીઠા મહેરા-
મણમાં મહાલતી માછલીની ખારા સમુદ્રમાં શી ગતી થાય ? મલમલ
અને રેશમનાં સુવાળાં વસ્ત્રો ધારણ કરનાર કોમળ ખાળાના દેહકપર
ઝાડની કઠોર છાલનાં વલકલો શીરીતે ધારણ કરી શકાય ? ક્યાં રા-
જ્યમંદિરની સુકોમળ શૈયા ? અને ક્યાં કંકરથી છવાયલી ભૂમિ અને
દહીસન ? ક્યાં રાજ્યગૃહનાં અમૃત સરખા સ્વાદવાળાં ભોજન ? અને
ક્યાં તપસ્વિઓના શુષ્ક કંદમૂળના આહાર ? નહિ ! નહિ ! રાજાજી
આ વરકન્યાનો યોગ અસંભવિતજ છે. આપ નંદનવનમાંની આ સુશો-
ભિત અને સુકોમળ વેલીને કંટક વૃક્ષે વિંટાળવાનો વિચાર કેમ કરો છો ?
કદાચ આપને ભ્રમ તો થતો નથી ? આવાં ધ્રુમત્સેન રાજાનાં વચનો
સાંભળી અધ્યપતિ નૃપ મંદ હાસ્ય યુક્ત સ્વરે ખોલ્યા કે—

હરિગીત.

સુખ દુઃખ સર્વ અનિત્ય છે, આવે અને વળિ જાય છે,
તે ચક્રની ધારા સમું ફરતું સદા દેખાય છે;
સુખ જોઈને હરખાય ના, ગભરાય ના દુઃખ આવતાં,
જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની પાકી પરીક્ષા થાય ત્યાં.

હે રાજર્ષિ ! આપે કહ્યું તે સર્વથા સત્ય છે. પરંતુ મહારી સાવિ-
ત્રીના અડગ આત્મમળ આગળ હું નિરૂપાય છું. તે પોતે રાજ્યમંદિર
અને પર્ણકુટી સરખાંજ લેખે છે. માટે આપ કોઈ પણ પ્રકારની શંકા
નહિ લાવતાં મહારી માંગણીનો સ્વિકાર કરો. મહારો અંતરાત્મા પણ
એજ સાક્ષી પુરે છે કે આ યોગ થવોજ જોઈએ.

આ સાંભળી ધ્રુમત્સેન રાજના સર્વ સંશયો શાન્ત થયા. અને જોડ્યા કે, ભલે ! આપનો અને આપની પુત્રીનો નિશ્ચય છે તો પછી આપનું વચન મહારાથી ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેમ નથી. ઇશ્વર ઇચ્છા એમજ હશે. સત્ય સંકલ્પનું બળ કેવું છે, તે મહેં આજેજ જાણ્યું. આજ હું આપની પાસે મહારૂ અંતર જોડું છું. જ્યારે આ શરીર રાજ્યાસન ઉપર હતું, ત્યારે આપના પવિત્ર કુટુંબ સાથે ગાઢો સંબંધ રાખવાની પ્રબળ મનોકામના હતી, પરંતુ રાજ્ય વૈભવના વિનાશની સાથે સંસારની સર્વ કામનાઓ શમી ગઈ. અંતરયાત્રીની એવી પ્રેરણા છે કે પૂર્વાવસ્થામાં કરેલા સંકલ્પો ઉત્તરાવસ્થામાં ફક્ત થવા જોઈએ. નહિ તો કોમળ રાજબાળાનું અંતઃકરણ તપોવનના પરિશ્રમને અંગિકાર કરવા કયાંથી પ્રેરાય ? એ દૈવી પ્રેરણાને આધીન થવામાંજ આપણું સર્વનું શ્રેય હશે, માટે હું આપની ઇચ્છાને આધીન છું.

વરના પિતાની સંમતિ મળતાં તપોવનમાં શ્રુતિ સ્મૃતિના પવિત્ર મંત્રઘોષ થવા લાગ્યા. પુણ્યાહવાચન અને સ્વસ્તિવાચન થયાં. અને લગ્ન વિધિનો આરંભ થયો. આજે સત્યવાન અને સાવિત્રીનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂર્ણ થયો, અને સર્વ આશ્રમોના શિરોમણી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ થયો.

શાર્દૂલવિકીર્તિત.

તેડાવી દ્વિજ સર્વ વેદ વિધિથી અગ્નિ ગુરૂ સાક્ષીથી,
સાવિત્રી કર સત્યવાન કરમાં અર્પ્યો રૂડી રીતથી;
વસ્ત્રાભૂષણ ખાનપાન દઇને સંતોષિયા સર્વને,
આજ્ઞા માગી સહર્ષ અશ્વપતિએ પ્રેમે જવા સ્વગૃહે.

વેદ શાસ્ત્રને જાણનાર ઉત્તમ બ્રાહ્મણોના સમિપમાં અગ્નિનારાયણ અને ધર્મગુરૂઓની સાક્ષીમાં અશ્વપતિ રાજ્યે પોતાની સકળ ગુણ સંપત્તિ પુત્રીનો હસ્ત તેવાજ લક્ષણોવાળા સત્યવાનના હસ્તમાં અર્પણ કર્યો. બાદ બ્રાહ્મણોએ બન્નેને વેદમંત્રો વડે અગ્નિમાં હોમ કરાવ્યો, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધારણ કરવાના શાસ્ત્રયુક્ત નિયમોનું બન્નેને વિસ્તારપૂર્વક સૂચન કરી તે પ્રમાણે વર્તન કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ આપી.

લગ્નનો સમય એ ખરેખર આનંદનો સમય છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમની સમાપ્તિ અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ થવો એજ આનંદનું મૂળ છે. ગૃહસ્થાશ્રમને આશરે બીજા સર્વ આશ્રમો રહેલા છે. મનુ ભગવાન પણ ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધે લખે છે કે—

શ્લોક.

યથા નદી નદાઃ સર્વે સાગરે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥

તથૈવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥ ૧ ॥

યથા વાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ જન્તવઃ ॥

તથા ગૃહસ્થ માશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥ ૨ ॥

હરિગીત.

જે રીત નદિઓને નદો સાગર વિષે મળી જાય છે,
તે રીત સૌ આશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમ મહી લીન થાય છે.
જે રીત જીવે જીવ સરવે વાયુના આશ્રય વડે,
તેવા રહે સૌ આશ્રમો આશ્રય ગૃહસ્થાશ્રમ તણે.

દાન અને અન્ન વડે ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમોને ધારણ કરે છે માટે તેજ આશ્રમ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

આવા મહાન આશ્રમમાં પ્રવેશ થવો એ મનુષ્યને માથે ઓછી બાંધમદારી નથી. આજકાલ પુત્રપુત્રીનાં (ટીંગલા ટીંગલીનાં) લગ્ન કરવા નલપાપડ થઈ રહેલાં માતાપિતાના હૃદયમાં એવો ખ્યાલ પણ આવતો હશે “ કે આપણા જાતીય સ્વાર્થની ખાતર આપણા સમાજના અંતરણનો પાયો જે ગૃહસ્થાશ્રમ તે આપણે હાથેજ શિથિલ બનાવીએ છીએ ? રક્ષાસી અને પૈશાચ લગ્નો કરી હજારો

રૂપીઆની આપ લે કરી સમાજને કલંકના કાળજથી ખરડીએ છીએ? મિથ્યા કુળાલિમાનરૂપ રાક્ષસ અને તેનાં સંતાન બાળ-લભ, કન્યાવિક્રય, કળેડાં વિગેરે ભૂતની પેઠે આપણને વળગ્યાં છે. તેણે આપણી વિવેકરૂપી આંખે પાટા બંધાવી આપણને ફસાવ્યા છે ? ”

પુત્ર કે પુત્રીને પરણાવવા, દારૂખાનું ને આતશખાણ ફેલાવવા મોટા મોટા વરઘોડાઓ કહાડવા, નાચ તમાસાઓ કરાવવા, એવાં એવાં કાર્યોમાં હજારો રૂપીઆ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. લભ પ્રસંગે કુલટા સ્ત્રીઓ દુહયને અને કાનને કઠોર લાગે એવાં ફટાણાં ગાય છે તે સાંભળી ધીક્કાર ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવાતી હોય તેમ વર્તન કરવામાં આવે છે. વેદ શાસ્ત્રની વિધિને એક બાજુ રાખી કેવળ લગ્ન વિધિનો નાટક ભજવાય છે. એવા એવા અનેક તમાસાઓ થાય છે, પરંતુ લગ્નના યથાર્થ આશયને સમજાવવામાં બીલકુલ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. વરકન્યાને માથે શીશી જોખમ-દારીઓ રહેલી છે, તેમણે લગ્ન પછી કેવી રીતે વર્તન કરવું જોઈએ, અને સંસાર સાગર તરવાને માટે બંનેએ મળી શું કરવું જોઈએ; તે ઢીંગલા ઢીંગલીઓનાં લગ્ન કરાવનાર માખાપો અને લગ્ન કરનાર બાળકો શું સમજી શકે ? આર્ય વિવાહ વિધિનું એ રહસ્ય નથી કે લગ્નના આડંબરમાં હજારો રૂપીઆની હોળી કરવી. કુલ વિનાનાં બગિચા, વરસાદ વગરની ગર્જના, અને જળ વગરની નદીનું શું પ્રયોજન ? હાલમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમને બદલે સ્ત્રમશાનાશ્રમ જેવામાં આવે છે તેનું કારણ આપણાં ઉપર જણાવેલાં આચરણોજ છે. અસ્તુ.

મિથ્યા આડંબર વિનાની પણ શાસ્ત્રિય વિધિથી સાવિત્રી અને સત્યવાનનાં લગ્ન સમાપ્ત થયાં. આવેલા પરેણાઓ પોતપોતાને સ્થાને વિસર્જન થયા. આંખરે મહારાજા અધિપતિ પણ પોતાના રસાલા સહિત પોતાની રાજ્યધાની તરફ જવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યા.

સાવિત્રીની માતાએ સાવિત્રીને હૃદય સાથે ચાંપી ગદ્ગદ કંઠે પણ ગંભીરતાથી સાસરામાં શી રીતે વર્તન કરવું તે યથાયોગ્ય સમય મિત્રારી કહ્યું.

૫૬.

કુળવંતી વનિતાને મન સ્વામી પ્રભુનો અવતાર,
પતિ દૈવત સતિને મન સાચુ જીવન પ્રાણધાર;
વિકટ વાટ સંસાર તણી, સુખ દુઃખ વાદળ છાંય,
ઘડિ ઘડિએ બદલાય છે, આ ભવ વનની માંઝ;
તથાપિ સતિ નવ મન મુઝાય, જીવનની શ્રેણી નવ બદલાય,
ધન્ય એ ધીરજનો ભંડાર. કુળવંતી૦

મર્યાદા નિજ વડિલની, તન મન વચન વિવેક,
અનન્ય ભાવે રાખતી, પતિ સેવાનો ટેક.
ગર્વ નહિ સંપત્તિનો થાય, વિપદમાં જરા નહિ ગભરાય,
તરે એ સતિ દુસ્તર સંસાર. કુળવંતી૦

વીર પિતાની આળિશ, ધરી ધર્મ શ્રંગાર,
વીર તણી જનુની થજ, કીર્તિ તેજ અખાર;
ધર્મ છે સઠળ સિદ્ધિનું દાર, વિસરવો ત્હેને નહિ પળવાર,
પમાયે ભવ જળથી નિસ્તાર. કુળવંતી૦

ખરેખર ! પુત્રી એ પારકું ધન છે. પરમાત્માએ પુત્રી રૂપી થાપણુ માતાપિતાને આપી તે શા માટે ? નહિ કે ત્હેનું બહેર લીલામ કરી કોઈ અયોગ્યના હસ્તમાં સોંપવા, કે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ગમે તેવા વરની સાથે વરાવવા. એ પવિત્ર થાપણુને ખાળી પોશી ઉછેરી સદ્વિધા કળાથી સંપન્ન કરી, ઉત્તમ ગુણના સંસ્કાર ત્હેના હૃદયમાં ભરી, ત્હેને યોગ્ય વર સાથે કૃષ્ણાર્પણ કરવાની છે. એ કદપલતા, એ અમૃતવેલી ઉત્તમ સંતાનરૂપી ફળ આપી જનસમાજની ઉન્નતિ કરે, એજ કારણથી પરમાત્માએ એ થાપણુ ત્હેના માતાપિતાને સોંપી છે. કન્યાદાનનું ફળ કરોડો યજ્ઞથી પણ વિશેષ છે એમ આપણા શાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે તેનો એજ હેતુ છે.

સાવિત્રીના માતા પિતા તથા બહાલી સખિયો આજ સાવિત્રીથી છુટાં પડે છે. બહાલાંનો વિયોગ થવો એના જેવું દુઃખ કયું ? ઘણા-પરિશ્રમે અનેક દેવ દેવિઓની સેવાથી મળેલી પ્રિય પુત્રીથી છુટા પડતાં માતા પિતાને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અર્ધપતિ રાજના હૃદયમાં પુત્રીના વિયોગનું શલ્ય સાલવા લાગ્યું. કંઠ ગદ્ગદિત થઈ ગયો. માતાને પણ હૃદયમાં વ્યથા થવા લાગી. સાહેલીઓની આંખોમાં પણ વિયોગના ચિન્હસૂચક અશ્રુઓ ઉપસી આવ્યાં. સાવિત્રીનું સુકુમાર હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું. પરંતુ પોતે જે આશ્રમમાં આજે દાખલ થઈ છે, તે આશ્રમનું મહત્વ અને તહેની જોખમદારી પોતાને શિર છે, તેમ તે ખરા-ખર સમજતી હોવાથી સર્વને તહેણે ધીરજનાં વચનોથી સાન્તવન આપી માતા પિતાથી છુટી પડી. અર્ધપતિ રાજ પોતાના રસાલા સહિત સર્વને મળી ભેટીને પોતાના નગર પ્રતિ ગયા.

માતા પિતાના ગયા પછી સાવિત્રી એક બે દિવસમાં પોતાને શિર શું શું કરજો આવેલી છે, તે પોતે ખરાખર સમજી ગઈ. સસરાની કંગાલ અવસ્થાથી પતિને માથે પડતો પરિશ્રમ ઠેવી રીતે ઓછો કરવો, એજ વિચાર તહેના ચિત્તમાં રમી રહ્યો હતો. વૈભવમાં ઉછરેલી હોવા છતાં સાવિત્રી પ્રથમથીજ સંયમને ધારણ કરવામાં દઢ હતી, વૈભવો વિનાનો દુઃખમય સંસાર તહેના ધૈર્યને ડોલાવવા તત્પર થઈ જાહેલો છે. પરંતુ દઢ નિશ્ચયવાળી સાવિત્રી તહેનાથી લેશ પણ ડરે તેમ નથી.

મંદ્રાકાન્તા.

સાવિત્રીએ સકળ નવલાં વસ્ત્ર દીધાં ઉતારી,
ધાર્યો અંગે વલકલ રૂડાં સાત્વિકી વૃત્તિ ધારી;
પ્રીતે સેવા વડિલ સસરા સાસુની તે કરતી,
સ્વામી કેરા ચરણ ક્રમણે ચિત્ત નિત્યે ધરતી.

હરિગીત.

તે વિમળ વર્તનથી સદા સંતોષ સૌને આપતી,
મિત મધુર સત્ય વચન વહી તે સર્વને બહાલી થતી;
એકાન્તમાં સેવા સદા નિજ નાથની કરતી હતી,
શુભ ધર્મ નાર પતિવૃતાનો પૂર્ણ આચરતી હતી.

સાવિત્રીએ પોતાના સુકોમળ અંગેથી સુંદર શૃંગારો ઉતારી વલ-
કલ વચ્ચે પહેરી લીધાં; અને પોતાનાં અંધ સસરા સાસુ અને પોતાના
પતિની સેવામાં આનંદ માનવા લાગી. પતિના પરિશ્રમને ઓછા
કરવાને પોતાથી ખનતી સ્કાય આપવા લાગી. પોતે પર્ણકુટીમાં હોવા
છતાં રાજ્ય મંદિરથી પણ વિશેષ આનંદ માનવા લાગી. સત્યવાન પણ
પોતાને યોગ્ય પત્નિ મળી છે, એમ માની પોતાનું અહોભાગ્ય માનવા
લાગ્યો. સાવિત્રી પોતાના સ્વામીની સાથે આનંદથી દિવસો ગાળતી
હતી, પરંતુ પ્રકૃષ્ઠ હૃદયરૂપી કમલને એક બમર ફેરતો હતો. એક
ભારે ચિંતાથી ત્હેનું હૃદય હમેશાં વિદિર્ણુ થતું હતું. પિતાને ગૃહે દેવર્ષિ
નારદજીએ સત્યવાનનું જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, તેજ ત્હેની ચિંતાનું
કારણ હતું.

ગીતિ.

જળ પ્રવાહવત જતા, દિન ગણતી ભય ધરતી સાવિત્રી;

ક્ષણ પણ નવ વિસરતી, નિત નયને જળ ભરતી સત્યવતી.

અરે રે ! ! શું એ કારમો દિવસ આવશે ? શું પરમાત્મા મ્હને
સ્કાય નહિ થાય ? ભગવાન ભક્તવત્સલ છે. ગજેન્દ્રને ઉગારવા પોતે
ગરૂડ ઉપર સ્વાર થઇને ગયા હતા. પિતાના દાસ્ય જીલમમાંથી ભકત
પ્રલહાદને ખચાવવા નૃસિંહરૂપ ધારણ કર્યું હતું. દ્રૌપદીનાં ચાર પુરવા,
પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાંથી ખચાવવા તેજ દોડયા હતા. સીતાજીને માટે
સમુદ્ર ઉપર પચ્ચરની પાળ ખાંધી લંકાધિશ રાવણને નાશ કરવા તેજ
ગયા હતા, એવા એવા અનેક ભકતોના દુઃખને હરણ કરનાર શ્યામસુંદર
શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુ મ્હારી બહારે શું નહીં આવે ? જરૂર આવશે. આ
પ્રમાણે પ્રભુનું સ્મરણ કરતી સાવિત્રી મનમાં ધીરજ ધારણ કરતી
દિવસો વિતાડતી હતી.

મરાડી સાખી.

ચાર દિવસ અવધીમાં ખાકી જાણી રાજકુમારી,

અજ ઉદક નિદ્રા ત્યાગીને, રહી તે દઢ વૃત્ત ધારી;

ચિત્ત પતિ ચરણે, મરમ લહે નહિ કોઈ કને—ચિત્ત.

વર્ષની અવધી પૂર્ણ થવા આવી; તહેની સાથે સ્વામીના જીવિતની ચિંતા પ્રબળ વેગથી સાવિત્રીના હૃદયમાં વધવા લાગી. હવે માત્ર ચાર દિવસ બાકી રહ્યા છે. આવા વિપત્તિના સમયમાં હાથ પગ જોડી બેસી કેમ રહેવાય ? સ્વામીના જીવિતનો અંત આવશે તો પછી આ શરીર શા કામનું છે. કાંતો ॥ **देहं पातयामि वा अर्थं साधयामि ॥** પતિના જીવિતનો અંત આવતાંજ આ દેહનો પણ અંત આવશે. મહારા અચળ આગ્રહી નિયમો અને વ્રતો જે યથાર્થ હશે, મહાદે આત્મબળ જે પ્રબળ હશે, તો શ્રીહરિ મહારી સ્હાય અવશ્ય કરશે જ. આવો વિચાર કરી, અન્ય સંકલ્પનો ત્યાગ કરી ત્રિરાત્ર વ્રત* ધારણ કર્યું અન્ન અને જળનો ત્યાગ કર્યો. રાત્રે નિદ્રા ન લેતાં જાગરણ કરવા લાગી, અને અનન્ય ચિત્તથી પરમાત્માનું ધ્યાન ધરી કેવળ પતિના આયુષ્ય સિવાયની સંસારની સર્વ વાસનાઓ વિસારી દીધી.

ગીતિ.

શ્વસુર સાસુએ જાણ્યું, પુત્રવધૂ વ્રત કરિને કષ્ટ સહે,

પણ કયમ ના કહેવાયે ? તપ વ્રત વનવાસીનું ભુષણ છે.

સત્યવાનના આયુષ્યની અવધીની વાર્તા સાવિત્રી સિવાય અન્ય કોઈ જાણતું નહોતું. તેથી અચાનક આવું ઉચ્ચ વ્રત ધારણ કરવાનું કારણ શ્રદ્ધ વડે સમજી શક્યાં નહિ. વૈભવો અને આરામમાં ઉછરેલી સુકોમળ રાજબાળાથી આવું કઠોર વ્રત કેવી રીતે થઈ શકશે ? તહેની મૃદુ દેહલતા વ્રતના પ્રયત્ન તાપથી સુકાઈ જશે. એમ માની શ્વસુર સાસુના મનમાં ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો. હે વત્સા ! ત્હાં કોમળ શરીર કયાં ? અને આ કઠોર વ્રત કયાં ? ત્હાં સદાચાર રૂપ જીવન એજ વ્રતરૂપ છે, તો પછી આવો મહા પરિશ્રમ કરી દેહને શા માટે કષ્ટ આપે છે ?

આ પ્રમાણે ઘણા ઘણા આગ્રહપૂર્વક વારંવાર સમજાવ્યા છતાં સાવિત્રીએ પોતે ધારણ કરેલું વ્રત કાયમજ રાખ્યું. જેને મહાન કાર્ય સાધવાનું છે તેને બીક કે પરિશ્રમ લાગતોજ નથી. પંચ મહાભૂતના

* ત્રિરાત્ર વ્રત—જેણે સુદી તેરશથી પુનમ સુધીનું વ્રત. આ વ્રત પતિના આયુષ્યની શ્રદ્ધ માટે કરવાનું છે. જેને વટસાવિત્રી વ્રત પણ કહેવામાં આવે છે.

ખનેલા પિંડની પરવા તેને હોતીજ નથી. એક દિવસ વીતી ગયો, બીજો પણ વીત્યો, શરીર સુકાયું, પણ ઉત્સાહ જોવાને તેવોજ કાયમ રહ્યો. હવે માત્ર એકજ રાત્રી વચ્ચે બાકી રહી.

વસંત તિલકા.

છે કાલના દિવસની અવધી શું થાશે ?

રે ! દૈવ એ વિપદ કેમ કરી ખમાશે ?

એવો વિચાર કરતી સ્મરતી મુરારી,

રાત્રી વિતાવી હૃદયે ધરિ શોક ભારી.

રાત્રી વીતી ગઇ પ્રભાત થતાં અરણુની રક્ત કાન્તિ સમસ્ત વિશ્વના ઉપર પથરાઇ રહી. રાત્રીનું ઘોર તિમિર પર્વતોની ઝુકાઓમાં સંતાઇ ગયું. પરંતુ જે કાળુ વાદળ સાવિત્રીના ચિત્તરૂપી આકાશમાં છવાયું હતું, તેવો વધારે ને વધારે ગાઢ બનતું ગયું. પ્રાતઃકાળ થતાં સમયને ઉચિત ધર્મકાર્યોનો આરંભ થયો.

શાફૂલવિકીડિત.

આખો હોમ કરી ક્રિયા વ્રતતણી તત્કાળ સાવિત્રીએ.

નામી દેવ ગુરુ અને શ્વસુર ને સાસુ તણા પાયને;

ચિંતાઝસ્ત બની નિરંતર સ્મરે, સ્વામી તણી વાતને.

આજે સંગ તબું નહિ પિયુ તણો, એવું વિચાર્યું ઉરે.

આનિહક કાર્ય સમાપ્ત કરી સત્યવાને પોતાના દરરોજના નિયમ પ્રમાણે સમિધકાષ્ટ ફળ ફુલ પાન લેવા માટે વનમાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી, હાથમાં ફળફુલ ભરવાની ઝાળી તથા કાષ્ટ કાપવાની ફરસી ધારણ કરી માતા પિતાની આજ્ઞા લેઇ વનમાં જવા સજ થયો કે તુર્ત સાવિત્રી સ્વામીના જવાના માર્ગને રોકીને મધુર સ્વરે કહેવા લાગી, કે સ્વામી આજે મહને આપની સાથે વનમાં આવવાની ઇચ્છા છે, માટે મહારી વિનંતી સ્વિકારી આપની સાથે આવવાની આજ્ઞા આપો. હું આપના કાયમાં મહારાથી બનતી સેવા કરીશ.

સાવિત્રીના મુખેથી વનમાં સાથે જવાનાં વચનો સાંભળી સત્ય-
વાન મંદહાસ્ય યુક્ત પ્રેમથી ગદ્ગદ કરે કહેવા લાગ્યો કે,

મંદાકાંતા.

હે કલ્યાણી વિકટ વનમાં આવવા કેમ ધારે,
શીરીતે તું સહન કરશે સૂર્યનો તાપ ભારે;
વીલાયાં છે કઠણ વ્રતથી ગાત્ર તારાં રૂપાળી,
માટે તારે અહિંજ વસવું યોગ્ય છે પૂણ્યશાળી.

બહાલી ? તારાં સુકોમળ અંગો તરફ નજર કરતાં આ તારાથી
ત્રિભંરતુના પ્રખર સૂર્યનાં કિરણ સહન કરી શકાશે નહિ, એમ મહારો
અંતરાત્મા સાક્ષી આપે છે. તું સુકોમળ રાજખાળા હોવા છતાં આશ્ર-
મવાસિઓના કઠણ વ્રતોનું પાલન કરે છે, એજ તારી દેહલતાને
કરમાવી નાખવા ખસ છે, તો પછી વનના લાંબા પંથે ચાલતાં તારા
સુવર્ણ સરખા દેહની શી દશા થાય ? તે મહારા ચિત્તને ગભરાવી નાખે
છે. બહાલી વનમાં આવવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તું આશ્રમમાં રહી
માતા પિતાની સેવા સાધીશ તેટલા વખતમાં હું વનમાં જઈ ફળ ફુલ
તથા કાષ્ટ વિગેરે લઈ થોડા સમયમાં પાછો આવીશ, માટે વનમાં
સાથે આવવાનો આગ્રહ છોડી દે.

પતિના મુખેથી પોતાને વનમાં નહિ લેઈ જવાનાં વચનો શ્રવણ
કરી સાવિત્રી અત્યંત આગ્રહપૂર્વક કહેવા લાગી,

મરાઠી સાખી.

આજ તહમારો સંગ તજી ના નિશ્ચે આવું સ્વામી,
શ્રમ મુજને જરીયે નહિ લાગે વ્રતથી નથી ખજ વામી;
ભેવી વન શોભા, શ્રમની નહિ મુજને પરવા. ભેવી.

સાવિત્રીનો વનમાં સાથે જવાનો અત્યંત આગ્રહ ભેઈ સત્યવાન
તેની ઈચ્છાને આધીન થયો, અને માતા પિતાની આજ્ઞા લેઈ પોતાની
સાથે આવવા સાવિત્રીને કહ્યું.

સ્વામીની આજ્ઞા થતાં સાવિત્રીનું હૃદય ક્ષણવાર આનંદના ઉદ-
ધીમાં તરવા લાગ્યું.

ગીતિ.

શ્રીસુર સાસુને પ્રભુમી, આજ્ઞા માગી પતિ સંગે જવા,
હર ઇચ્છા દર્શાવી, વન અવલોકન કરીને ખુશ થાવા.

કઠણ વ્રત કરવાથી શિથિલ થયેલાં ગાત્રવાળી સાવિત્રીને પ્રથમ
તો વૃદ્ધ શ્રીસુર સાસુએ આજ્ઞા આપતાં આનાકાની કરી; પરંતુ સાવિ-
ત્રીનો દૃઢ નિશ્ચય અને ભાવીના બળને વશ થઇ તેઓ પણ સાવિત્રીની
ઇચ્છાને આધીન થયાં. અને આશિર્વાદાત્મક વાણી વડે સત્યવાન અને
સાવિત્રીને સુખરૂપ પાછાં વળવાનું કહી વનમાં જવાની બંનેને આજ્ઞા
આપી, એટલે પિયુષપતિ વનમાં જવા નીકળ્યાં.

ગીતિ.

સુખપર હાસ્ય જણવતી, અંતર અતિશય ખેદ સતિ કરતી.
પ્રભુને હૃદયે સ્મરતી, પતિ પાછળ ડગ ભરતી સાવિત્રી;

હાસ્ય વિનોદની વિવિધ વાર્તાઓ કરતાં બંને વનભૂમિ તરફ
ચાલ્યાં જાય છે. સત્યવાન મંદહાસ્ય પૂર્વક સાવિત્રીને રસ્તામાં આવતાં
દરેક સ્થળો સંબંધી જોઈતી માહિતી આપી સાવિત્રીને તે તે સ્થળો
ખતાવે છે.

મંદાકાન્તા.

પંથે દીસે તરવર રૂડાં મ્હેઠતા પુષ્પવાળાં,
ગાતાં જમાં મધુર રવથી પંખિઓ હર્ષલેલાં;
વાયુ વાયે શીતળ સુરભી શાન્ત ને મંદમંદ,
પુષ્પોમાંથી પરિભળ લઇ ઉડતાં ભૃંગ વૃંદ.
દેખાયે છે સરિત સરમાં સારસો રાજસો,
જમાં ખીલ્યાં મૌન ચલનથી હાલતાં પદ્મપુષ્પો;
તીરે ઉંચાં તરવર પરે ટૌકતી કોકિલાઓ,
નાચે રૂડાં વનમયુરનાં યુથ કતી કળાઓ.

ઉપવનની શોભાને નિહાળી પ્રસન્ન થતાં દંપતી પરસ્પર વાર્તાલાપ કરતાં આલ્યાં જાય છે; પરંતુ સાવિત્રીનું હૃદય આ સમયે કોઈ બીજી દિશામાં જ ધાર્યું કરી રહ્યું છે. રમ્ય તરવરોની ઘટામાં મધુર શબ્દો બોલતી કોઠિલાના ટહુકાર ત્હેના કર્ણમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી; સરોવરો અને સરિતાઓમાં ખિલી રહેલાં કમળ પુષ્પોનો પરિમળ ત્હેની નાસિકાને વૃપ્ત કરી શકતો નથી; શીતળ મંદ અને સુગંધ યુક્ત બ્લેતો વાયુ ત્હેના શરીરને ઠંડક આપી શકતો નથી. હે રમ્ય તરવરો ! સરોવર અને સરિતાઓમાં ખિલતાં હે કમળો ! ગુંબરવ કરતા હે ભ્રમરો ! અહી તહી છલંગો મારી દોડતાં હે હરિણો ! તમારી મનોહરતા આજ નિષ્ફળ છે. આજ સાવિત્રીનું ચિત્ત તમો પ્રસન્ન કરી શકવાનાં નથી. ત્હેના ચિત્તમાં સળગતી ચિંતાની જવાબ આજ તમો શાન્ત કરી શકવાનાં નથી.

ગીતિ.

નારદ વચન સ્મરંતી, પતિ પર નજર નિરંતર ધરતી સતી,
વાત વિનોદ કરંતી, જતી પતિ પાછળ શિળવતી સાવિત્રી.

આજે પ્રાણનાથના આયુષ્યનો છેવટનો દિવસ છે, એવું જાણ્યાં છતાં કંઈ સતિ સ્ત્રીનું ચિત્ત જગતની અન્ય વસ્તુઓમાં પ્રેરાય? સાવિત્રીના હૃદયમાં માત્ર એકજ વાતનું ચિંતન થઈ રહ્યું છે. ત્હેના ચક્ષુ સમિપ ફક્ત એકજ વસ્તુ તરી રહેલી છે. “સ્વામીના જીવિતના રક્ષણ માટે શું પ્રયોગ કરવો” એજ ત્હેના વિચારનો હેતુ છે.

રસ્તો કાપતાં કાપતાં એક અનુકુળ સ્થાને બંને આવી પહોંચ્યાં. નાના પ્રકારનાં ફળ ફુલો તરૂંઓ ઉપર ઝુકી રહ્યાં છે. ત્યાં સત્યવાને સાવિત્રીને તરૂંઓની શીતળ છાયામાં વિશ્રાન્તિ લેવાનું કહી પોતે ત્યાંથીજ ફળ વિણવાનો આરંભ કર્યો. થોડીજ વારમાં તરૂંઓએ પોતાનાં પકવ અને મધુર ફળો સત્યવાનને અર્પણ કર્યાં.

વસંતતિલકા.

વીણ્યાં યથેચ્છ ફળ ત્યાં થકી સત્યવાને,
લાગ્યો પછી ફરશિથી તરૂં કાપવાને;
અંગે અપાર શ્રમથી અતિ સ્વેદ જામ્યો,
પીડા થતાં તન વિષે સતિ પાસ આવ્યો.

સાવિત્રી એક વિશાળ તરની છાયા નીચે બેસી સ્વામીની તરફ નિહાળી રહી હતી. સત્યવાને ક્ષણ વિલુવાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી હાથમાં ફરશી લેઈ ઝાડનાં મુકાં કાઢેા કાપેવા માંડયાં; પરંતુ હમેશના કરતાં આજ શરીરે એકાએક અતિશય થાક લાગવા માંડયો; આખું શરીર સ્વેદથી બીજાઈ ગયું; અને હૃદયમાં તીવ્ર પીડા થવા લાગી. થોડો વખત સત્યવાન ધૈર્ય રાખી દુઃખ સહન કરી પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યો, પરંતુ હવે અસહ્ય પીડા થવા લાગી. તમામ ઇન્દ્રિયો શૂન્ય અને નિસ્તેજ જણાવા લાગી. શ્વાસોચ્છવાસ પણ રૂંધાઈ જવા લાગ્યો. જે શરીર કેવળ નિરોગી અને દૃઢ હતું, તે આજ એકાએક શૂન્ય અને નિસ્તેજ જણાવા લાગ્યું. આમ થતાં તે તુર્તજ પોતાનું કાર્ય પડતું મુકી સાવિત્રીની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો.

મંદાકાન્તા.

હે કલ્યાણી મુજ શરિરમાં વેદના તીવ્ર થાતી,
ગાત્રો થાતાં શીથિલ સઘળાં છાતી મ્હારી રૂંધાતી;
શક્તિ દીસે ક્ષિણ થઈ જતી ચર્ણુ ચૂસાય છે આ,
બહાલી અત્રે શયન કરવા થાય છે ઉર ઇચ્છા. .

સત્યવાનની આ સ્થિતી નિહાળી સાવિત્રી તુર્તજ સમજી શકી કે, નારદ મહર્ષિએ કહેલો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેથી આવેલી આપત્તિને સહન કરવા ચિત્તને દૃઢ કરી સ્વામીને ધીરજ આપતી કહેવા લાગી. ખમા પ્રાણનાથ ? આપની ખલા દૂર થાઓ. ઈંદ્ર, વાયુ, વરુણ, યમ, અગ્નિ, કુબેર, વિગેરે દેવો આપની રક્ષા કરો. હે અંતર્યામી પ્રભો ! હે અશરણુ શરણુ દીનબંધા ! આ નિર્જન અરણ્યમાં અમે એકલાં છીએ, છતાં અમારે તહમારે મ્હોટો આશરો છે. આ શબ્દો સાવિત્રીના મુખમાંથી નીકળતાની સાથેજ સત્યવાનનો દેહ અચેતન બની ગયો; કારણ વિધિએ નિર્માણ કરેલો સમય આવી પહોંચ્યો હતો.

મરાઠી સાખી.

નારદ વચન હૃદયમાં ધાર્યું, આવ્યો સમય વિચારી,
પતિનું શિર ખોળામાં રાખી, બેઠી દૃઢ ચિત્ત ધારી;
ઉર સમજી સતી, વિકટ વિપત્તિ આવી અતી. ઉર

વિધિના લખેલા લેખ મિથ્યા ડોણુ કરી શકે ? સત્યવાનના દેહ-

માંથી ચૈતન્ય અસ્ત પામવાથી સાવિત્રી સ્વામીના મ્હાન થયેલા મુખ કમળ ઉપર શોકથી ભરેલાં નેત્રોથી નિહાળી રહી છે. અહો દુર્દૈવ ! આ કેવો ભયાનક ઉત્પાત. જે દેહમાં એક ક્ષણ પૂર્વે દિવ્ય ચૈતન્ય વિરાજતું હતું, જે મનોહર કાન્તિ મ્હારા નયનોને આનંદ આપતી હતી, તે દેહ આજ નિસ્તેજ, શૂન્ય, કાષ્ટવત્ જણાય છે. હે કૂર વિધાતા ! આ લૌકિક પુરુષાર્થના ભંડાર, સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, અથાગ શૌર્ય અને ધૈર્યના સાગર મ્હારા નાથને શૂન્ય બનાવતાં ત્હને લેશ પણ દયા નથી આવતી ? હે સહસ્ર કિરણોથી જગતને પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય દેવ ! આપ આ સમયે મ્હારા નાથના નેત્રોના જ્યોતિને કેમ હરી જાઓ છો ? હે દશે દિશાઓના દેવતાઓ ! હે વન દેવિઓ ! એક અખળા ઉપર આજ વિપત્તિનાં વાદળ તુટી પડે છે, ત્હેના પર દયા લાવો. તમારા દિવ્ય પ્રભાવનો અમત્કાર ખતાવી મ્હારા પ્રાણનાથને સચેતન બનાવો. હે વિશ્વને ધારણ કરનાર દેવી વસુંધરા ? ત્હારા ઉદર ઉપર આઘાતતાં ત્હારાં નિરાધાર બાળકોના દુઃખોદગાર તું કેમ સાંભળતી નથી ? અરે રે ! શું મ્હને કોઈ સ્થાય નહિજ થાય ? ત્યારે હું કેાને શરણ જઈ ? અરે હા. સકળ ચૈતન્યને પણ ચૈતન્ય આપનાર, સચરાચર વ્યાપક અંતર્યામી પરમાત્મા, જની આજ્ઞાને જગતનાં સર્વ દેવ દેવિઓ અને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ આદિ વશ છે. જે સર્વાત્મનું ‘કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુમ્’ સમર્થ દેવાધિ દેવ છે. ત્હેનેજ શરણ જઈ, હે પ્રભો ! હે શરણ વત્સલ ! હે નાથ ! આવા પ્રાણ સંકટમાં આપજ મ્હારા સ્થાયક છો. આપના સિવાય અન્યથી આજ મ્હને સ્થાય કરી શકાય તેમ નથી. અમો મનુષ્ય પ્રાણી આપની પ્રખળ માયાના આવરણમાં વિટાઈ જઈને, અમારાં ચર્મ ચક્ષુથી આપને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી; પણ આપ અમારા-સર્વ વિશ્વના-અંતર્યામી છો. અણુએ અણુમાં, રોમે રોમમાં આપ અહોનિશ જગત છો. કુદરત નિરંતર આપનો મહિમા પ્રગટ કરે છે; છતાં અમો અદ્વૈત બની દેહાત્મ બુદ્ધિના ક્ષુલ્લક ખાળોનિયામાં ગોથાં ખાઈએ છીએ, એક ક્ષણ પણ આપનું સ્મરણ સરખું કરી શકતાં નથી. અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સરમાં અંધ બની આપનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ, છતાં પણ આપ હમારાં કરેલાં કૃત્યો તરફ દુર્લક્ષ કરી અમો પર દયા કરો છો. આપના નિયમો સત્ય છે, સનાતન છે, અચળ છે, આપ તે નિયમોને આધીન નથી, પણ તે નિયમો આપને આધીન છે. નારદ મહર્ષિએ મ્હને પ્રથમથીજ સૂચ્યું

હતું, કે મહારા સ્વામીનું જીવિત માત્ર એક વર્ષજ આડી છે. છતાં મહારા અંતરમાં આપેજ પ્રેરણા કરી હતી; અને તેજ પ્રેરણાથી મહેં સત્યવાનને મહારા સ્વામી તરિકે સ્વિકાર્યા હતા. હવે આ વિપત્તિના સમયમાં આપ મહારી સ્હાય કરો. આપના અચળ નિયમને આપ ફેરવો. આપે પાંડવની સેનામાં આયુધ નહિ ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં પણ આપના પરમ ભક્ત અર્જુન ઉપરના સંકટ વખતે સુદર્શન ચક્ર ધારણ કર્યું હતું. આજ પણ આપના અચળ નિયમને ફેરવી આ દીન અખળાને સ્હાય થાઓ. આ પ્રમાણે દીન વદનથી પ્રભુની પ્રાર્થનામાં સાવિત્રી તદાકાર થયેલી છે.

મંદાકાન્તા.

તે વેળાએ પુરૂષ પ્રકટયો રક્ત વસ્ત્રે સજ્જો,
માથે ધાર્યો મુકુટ દિપ્તો તેજમાં સૂર્ય જેવો;
આંખો રાતી વરણ તનનો શ્યામ વિકાળ ભાસે,
જેતાં નાસે ધૌરજ વૌરની ધારિયો પાશ હસ્તે.

સાવિત્રીએ પોતાની ચક્ષુ સમિપ ભયંકર આકૃતિવાળા દિવ્ય પુરૂષને જોયો. •

મરાઠી સાખી.

સત્યવાનની પાસે આવી, ઉભો તે રક્તાક્ષી,
જેતાં ભય પામી સાવિત્રી, કાય કંપવા લાગી;
ખની વિકળ અતી, ધીરજ સર્વ તણ સુમતી. ખની •

અનેક પ્રકારની શંકાઓ કરતી સાવિત્રી વિચાર કરવા લાગી કે આ ભયંકર પુરૂષ કોણ હશે? જરૂર આ કોઈ દેવ હશે. કારણ મનુષ્ય પ્રાણીમાં આવા રૂપનો સંભવ હોઈ શકે નહિ. ત્યારે શું આ કોઈ દેવ પુરૂષ હશે? •

ગીતિ.

પતિનું શિર જોળેથી ધરણીપર ધરિને ઉઠી યુવતી,
કર અંજલી જોડીને, વિનવી પુછતી તેહ પુરૂષ પ્રતી.

મરાઠી સાખી.

હે દેવેશ્વર કોણુ તહમે છો, કૃપા કરી કહો સ્વામી,
 નથી તમ દેહ મનુષ્યના જોવો, વિનવું પાય પ્રભુમી,
 ઉર શી ઇચ્છા તેહ જણાવો કરી કરુણા. ઉર શી૦

સાવિત્રી સાધવી સ્ત્રી હોવાથી પતિવ્રત નામલાવથી તહેની દષ્ટિ દિવ્ય બની હતી. તેથી તે યમરાયને જોઈ શકી. પરંતુ પોતે આ કોણુ પુરૂષ છે તે જાણી શકી નહી. સાવિત્રીનાં વિનયયુક્ત વચનોનો ઉત્તર આપતાં યમરાય કહેવા લાગ્યા.

હરિગીત.

હે સાધવી સુણ વાત મહારી જાણુ હું યમરાય છું;
 તું છે પતિ પર પ્રેમ વાળી તેથી હું તુજને કહું.
 હે સુંદરી તુજ સ્વામીનું આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ રહ્યું,
 આ પાશથી તુજ નાથને મુજ સાથ ખાંધી જૈશ હું.

પોતાના હસ્તમાંનો પાશ ખતાવતા યમરાય સાવિત્રીને કહેવા લાગ્યા, હે સાધવી હું યમરાય છું, અને ચરાચર વિશ્વના જીવોના પ્રણય પાપનો હિસાબ ગણી તેઓને કરેલાં કર્મનાં ફળ અપાડું છું.

યમરાયનાં વચન સાંભળી સાવિત્રી એક ક્ષણ પર્યંત ભયથી વ્યાકુલ બની ગઈ, પરંતુ મન દઢ કરી વિચારવા લાગી કે, શું આજ યમરાય? અહા? પ્રાણી માત્રને કરેલાં કર્મનાં ફળ આપનાર શું આજ મૂર્તિ?

મિથ્યા ગર્વ કરીને મદાન્ધ થયેલા મનુષ્યો જગતમાં અનેક પ્રકારના પ્રપંચો કરતાં જરા પણ ડરતા નથી. જગતની મુસાફરીને અંતે પોતે કરેલાં કર્મોનો હિસાબ આપવા જવાનું છે, તહેનો વિચાર પણ કરતા નથી.

मान्वाता च महीपतिः कृतयुगालंकारभूतोगतः

सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः ॥

ચક્રવર્તિ ભૂપાળો, સમર્થ યોદ્ધાઓ, ધર્મને સ્થાપનાર મહાત્માઓ, યોગિઓ અને અવતારી પુરૂષો સર્વને અંતે એજ માર્ગે જવાનું છે.

મંદાકાન્તા

જેની ધાકે ધરણી ધ્રુજતી, ઉડતા પહાડ કુંકે,
મૃત્યુ જેના ડરથી ડરતું, આલથી ભીડતા જે,
તેવા વીરો કંઈ કખરમાં, કે સ્મશાને સુતા છે,
અંતે સૌનો જરૂર જગમાં, નાશ થાતો દિસે છે.
જેના કોષો અખુટ ગૃહમાં, દાસ દાસી હજારો,
હાં કે'તામાં દશ વિશ ઉઠે, પાર ના વૈભવોનો;
એવા મોટા જન કંઈ ગયા દામ દાટયા રહ્યા છે,
અંતે સૌનો જરૂર જગમાં નાશ થાતો દિસે છે.

જ્યાં બે નેત્રો મીંચાયાં કે પછી આ અખિલ વિશ્વનો લોપ થઈ
જાય છે. પૃથ્વીના આરંભથી માંડીને અંત પર્યંત અનંત મનુષ્યો જગ-
તમાં જન્મે છે અને મરે છે. ઘડિયે ઘડિયે સંધ્યાના સોનેરી રંગો
માફક મનુષ્યની અવસ્થાઓ બદલાય છે, પરંતુ મહામાયાના પ્રબળ
આવરણથી વિંટાયલા મનુષ્યો પોતાની ક્ષણિક ધૃત્તિઓને આધિન બની
પોતાના આત્મબંધુઓનાં ગળાં કાપવા તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યારે
પરધન અને પરસ્ત્રી ઉપર મનુષ્યની પશુવૃત્તિ પ્રેરાય છે, ત્યારે જરા
પણ વિચાર થતો નથી, કે આ તો કેવળ ખાજીગરની મોહજળ છે.
દિગ્મોહ ઉત્પન્ન કરનારી મૃગતૃષ્ણા છે, એ હમારો સર્વથા વિનિપાત
કરશે. એવું ભાન હોતું નથી; પરંતુ જ્યારે અંતે વિકાળ યમના
હતોના હાથમાં સપડાય છે ત્યારે કરેલાં કૃત્યોનો પશ્ચાતાપ થાય છે.

સાવિત્રી યમરાયને ઓળખી તેઓની વિકાળ મૂર્તિ નિહાળી
પ્રથમ ગભરાઈ ગઈ હતી. પરંતુ પોતાને આજે જે મહાન કાર્ય સાધ-
વાનું છે. તેનો વિચાર કરી અડગ નિશ્ચયથી યમરાયને કહેવા લાગી.

મંદાકાન્તા.

આવે લેવા જન સરવને આપના દૂત નિભ્યે,
એવી મ્હેતો વડિલ જનથી સાંભળી વાત નિહ્યે,
તો આ વેળા ક્યમ નિયમને વેગળો મુકી દેને,
આવ્યા જાતે મમ પ્રિતમના પ્રાણને લે જવાને.

યમરાય સાવિત્રીની હિંમતનાં પોતાના અંતરથી વખાણ કરવા
લાગ્યા. અને મંદ હાસ્યયુક્ત ગંભીર શબ્દે બોલ્યા.

ઉપેન્દ્રવજ્રવૃત્ત.

સ્વધર્મવેત્તા સુગુણી રૂપાળો,
વિવેકવંતો સતિ સ્વામી ત્હારો;
જણાય જેનો અધિકાર જેવો,
સતી સદા આદર થાય ત્હેવો.

આ પ્રમાણે ઉત્તર આપી યમરાયે સત્યવાનના સુક્ષ્મ દેહને પૌતાની.
પાસેના કાળપાશ વડે ખેંચીને ખાંધી લીધો.

મરાઠી સાખી.

સત્યવાનના દેહ વિષેથી અતિ ક્રૂર યમરાયે,
કાળપાશ નાંખીને ખેંચ્યો સુક્ષ્મદેહ તે સમયે;
તન નિસ્તેજ થયું, શૂન્ય વિકળ શબ માત્ર રહ્યું. તન

ગીતિ.

સિદ્ધિ સર્વ મળેલી, યમ નિયમો પતિવ્રત આચરવાથી;
સાવિત્રીએ જોયો, પ્રાણ નિકળતો પતિના તનમાંથી.

પતિના સુક્ષ્મદેહને યમરાજ ખાંધીને દક્ષિણ દિશામાં લઈ જવા
લાગ્યા. એવું સાવિત્રીના જોવામાં આવતાં સાવિત્રી પતિના શબના
રક્ષણાર્થે હૃદયથી પ્રભુપ્રાર્થના કરી યમરાય જે દિશામાં જતા હતા
તે દિશા તરફ જવા લાગી.

હરિગીત.

અંગુષ્ઠ માત્રજ દેહને ખાંધ્યો દોઢો યમપાશથી,
યમરાય તે દક્ષિણ દિશે લઈ જાયછે મ્હા યતનથી;
ઉડી સફાળી સાધવી કહવાનત તે ઠરતી અતી,
છાયા પ્રમાણે સ્વામીની પાછળ સિધાવી સુંદરી.

આ પ્રમાણે પાછળ આવતી સાવિત્રીને જોઇને યમરાજ ચક્રિત
થવા લાગ્યા, સતિના પ્રભાવને જણતા યમરાજ સાવિત્રીને સંજોધીને
કહેવા લાગ્યા.

શાર્દૂલવિક્રિંકિત,

બોલ્યા ત્યાં યમરાય પાછો વળ તું, હે ભાગ્યશાળી સતી,
સ્વામીની કર તું ક્રિયા વિધિવડે, જથી મળે સદ્ગતી;
પત્નિધર્મ પ્રકાશિયો પૂરણ તહે સેવા કરી સ્વામિની,
થેછે તું રણ મુક્ત સત્યવ્રતથી જ આશ્રમે ભામિની.

યમરાયનાં આ પ્રમાણે વચન સાંળળી સાવિત્રી કહેવા લાગી.

હરિગીત.

સ્રીનો સનાતન ધર્મ છે પતિ સંગને તજવો નહીં,
જ્યાં હૈ જશે મમ નાથને, આવીશ ત્યાં સંગે રહી;
તપ વ્રત અને પતિભક્તિથી મહારી અંકુષિત છે ગતી,
ત્રૈલોક્યમાં પણ આવતાં હું લેશ ઉરવાની નથી.

આ પ્રમાણે કહી યમરાજને પ્રશ્ન પુછવાના સ્વરૂપમાં સાવિત્રી
કહેવા લાગી.

હરિગીત.

તત્વાર્થ^૦ વેતાઓ કહે સત્પુરૂષના લવ સંગથી,
બંધાય છે સન્મિત્રતા તો હું પુછુ તે રીતથી;
જ ધર્મ ધારી નિર્વિકારી સંયમી જન શ્રેષ્ઠ છે,
તે સર્વ આશ્રમથી શ્રુહસ્થાશ્રમ સદા સારો કહે.
આત્મા વિના સત્કર્મ કે વ્રત નિયમ કાંઈ પળાય ના,
આત્મા વિના કલ્યાણના મારગ વિષે વિચરાય ના:
મુજ આત્મવત પતિને તમે જો હૈ જશે બંધન કરી,
તો હું શ્રુહસ્થાશ્રમ તણો શુભ ધર્મ કેમ શકું ધરી.

સાવિત્રી યમરાજના પ્રતિ આજ પોતાના આત્મબળની પરિ-
ક્ષામાં સફળ થવાના અભિલાષથી અડગ પણે પ્રશ્ન પુછે છે. તે જોઈ
યમરાજ આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ સાવિત્રીના તરફ મુખ ફેરવી ઉભા રહે
છે અને સાવિત્રીની હિમ્મતનાં અંતઃકરણથી વખાણ કરતા કહે છે.

મરાઠી સાખી.

અર્થ સહિત તુજ મધુર વચનથી પૂર્ણ પ્રસન્ન થયો હું,
સત્યવાનના જીવિત સિવાયે પ્રિય વર માગી લે તું;
હે વિનયવતિ, જા આશ્રમ તું ત્વરિત ગતિ. હે વિનય

યમરાયે પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવાનું કહેતાં સાવિત્રી વિચારવા લાગી. પતિના જીવન સિવાય ખીજું માગવાનું કહે છે, તો તેપણુ શા માટે નહિ માગવું. પતિના જીવિતને મેળવ્યા વગર તો હું પાછી ફરનારજ નથી. પરંતુ તેટલા સમયમાં યમરાજ તરફથી મળતાં ખીજું વરદાનો શા માટે અકળ થવા દેવાં જોઈએ. એવો વિચાર કરી કહેવા લાગી.

ગીતિ.

નેત્ર હીન મુજ સસરો, રાજ્ય ભ્રષ્ટ થઈ વનમાં દુઃખ સહે;
થાય દેખતા આંખે, અગ્નિ સૂર્યના સરખું તેજ વધે.

પોતાના અંધ સસરાની આંખો સારી થવાનું વરદાન માગ્યું.
યમરાય વરદાન આપતાં બોલ્યા.

ભુજંગીવૃત્ત.

થશે એમ હે સાધવી પૂજ્યશાળી,
હવે આશ્રમે જા મહા ધર્મ વાળી;
ઘણે દૂર આ માર્ગમાં ચાલવાથી,
થશે તું દુઃખી સુંદરી થાકવાથી.

વરદાન તો મળ્યું; પણ પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવ્યા વગર સાવિત્રી પાછી જાય એમ ક્યાં હતી? વળી પાછી યમરાજ પ્રતિ કહેવા લાગી.

હરિગીત.

જાતાં પતિ સાથે સતીને, થાક ના લાગે જરા,
સ્વામી તણા સહવાસમાં વસવા મહેને ઇચ્છા સદા;
જ્યાં લઇ જશે મુજ નાથને ત્યાં મન વચનને કાયથી,
સંગે સદાય વસીશ હું, પળવાર દૂર રહીશ નહિ.

ક્ષણ એક પણ સજ્જન સમાગમ પૂર્ણ પૂણ્યે થાય છે.
પણ મિત્રતા સજ્જન તણી તેથી વિષેષ મનાય છે.
માટે કહે છે પડિતો કરવી સદા સત્સંગતી,
સજ્જન સમાગમ કોટી કદપે અકળતો થાતો નથી.

આ પ્રમાણે ગુઠ અર્થવાળું સાવિત્રીનું વચન શ્રવણ કરીને યમ-
રાય પ્રસન્ન થતા કહેવા લાગ્યા.

મંદાકાન્તા.

હે રંભોર તવ વચન જ; સત્યને યુક્તિવાળું,
લાગ્યું મહારે મન પ્રિય ખરે બુદ્ધિ ખિલવનારે;
તે માટે હે સતિ શિલવતી પ્રેમ લાવી કહું છું,
સ્વામી કેરા જીવિત વિણ તું માર્ગો લે ધટ ખીણું.

યમરાયના કહેવાથી સાવિત્રી વિચાર કરી વરદાન માંગતાં બેસી.

ગીતિ.

રાજ્યપાટ સસરાનું, પૂર્વે હરણ કર્યું જ શત્રુએ,
પુનરપી પ્રાપ્તજ થાયે, સ્વધર્મ કેરો કદિ નવ ત્યાગ કરે.

યમરાય પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપતાં કહે છે;

હરિગીત.

થોડા સમયમાં ધીસુર ત્હારો રાજ્ય પાછું પામશે,
હે સાધવી હું સત્ય કહું છું, ધર્મવિદ્યા તે થશે;
ધરિયા પ્રમાણે આપીને તુજને કરી કૃત કૃત્ય મહેં
પડશે પરિશ્રમ હે સતી, માટે વિચરતું આશ્રમે.

બે વરદાન મળ્યાં, પરંતુ પોતાના સ્વામી તો હજી યમરાયના
પાશથી બંધાયેલા છે, તો સાવિત્રીનું હૃદય કેમ પ્રસન્ન થાય ? વળી
યમરાયને કહેવા લાગી;

હરિગીત.

નિજ સ્વામિની સંગે જતાં સતિને પરિશ્રમ ના પડે.
સ્વામી વિનાનું સ્વર્ગ તે પણ નર્ક છે. મન માલ્લરે;
સતિનું જીવું કો છે નહિ સ્વામી વિના સંસારમાં,
સ્વામી વિનાનું જીવવું ધિક્કાર છે સંસારમાં.

હે દેવ સૌ જગને તમે રાખો નિયમ માંહી સદા,
કર્માનુસારે પ્રાણીને શીક્ષા કરો છો સર્વદા;
શિક્ષા કરીને કર્મનાં ફળ સર્વને આપો ત્હમે.
તેથી તમારું નામ તો યમરાય જગ વિખ્યાત છે.

મન કર્મ વચને કોઇનો પણ દ્રોહ તો કરવો નહિ;
કરવો અનુગ્રહ સર્વને મન વચન કર્મ વડે કરી;
એવો સનાતન ધર્મ છે પાળે યથાશક્તિ જનો,
પણ શરણ આપ્યા શત્રુને કરતા અનુગ્રહ સજ્જનો.

યુક્તિ યુક્ત શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ સહિતનાં સાવિત્રીનાં મધુર વચન
સાંભળી યમરાય સાવિત્રીના શાસ્ત્ર સંખંધીના જ્ઞાનનાં અંતઃકરણથી
વખાણ કરવા લાગ્યા. અને પોતે પૂર્ણ પ્રસન્નતા પુર્વક કહેવા લાગ્યા.

હરિગીત.

જેનું તૃષાતુર મનુષ્યને આનંદ પાણી આપતું,
તેનું મધુર અમૃત સમું તુજ વચન અંતર કારતું;
માટે - ફરી તુજને કહું, હે સદાચારવતી સતી,
તુજ સ્વામિના જીવિત વિના વર માગ્ય બીજું મુંજથી.

સાવિત્રી વરદાનનો અનુક્રમ ગોઠવતી મન સાથે વિચાર કરે છે.
વૃદ્ધ સસરાની આંખો સારી થઇ. રાજપાટ પણ પાછું મળવાનું માંગ્યું.
હવે 'મહારા પિતાનું હિત કરવું' જાઇએ. એમ ધારી યમરાય પ્રતિ
કહેવા લાગી.

ગીતિ.

મુજ પિતુ અધિપતિ જે, અપુત્ર છે તે શત પુત્રો પામે;
એ વરદાન ચહુ છું. માત પિતા મુજ દુઃખ સકળ વામે,

યમરાય સાવિત્રીનાં મધુર વચનોથી પ્રસન્ન થઇ કહેવા લાગ્યા.

માલિની વૃત્ત.

તુજ પિતુ ગૃહ થાશે પુત્ર સૌ પૂણ્યશાળી,
સકળ જગત માંહી વાઘશે વંશ ભારી;

તુજ ઉર અભિલાષા પૂર્ણ થૈ છે મૃગાક્ષી,
સતિ અતિ દુર આવી, આશ્રમે જ તું પાછી.

યમરાયે વરદાન આપ્યું, પરંતુ સાવિત્રી તો યમરાયની પાછળ
આલવાનું શરૂજ રાખે છે, અને કહે છે.

મંદાકાન્તા.

ઉભી છું હું પતિ સમિપમાં તો પછી દૂર શાનું,
દોડે મ્હાં મન અહિં થકી દૂર હું એમ માનું;
સ્વામી કેરો વિરહ સતિના અંતરે ના ખમાયે,
થાતાં ઝાંખો શશિ કુમુદિની ખિન્ન થૈને ખિડાયે.

યમરાય ! પોત પોતાનું કર્તવ્ય પ્રાણી માત્રે બળવવું જોઈએ.
નિરંતર આધીન થઈ છાયા રૂપે પતિને અનુસરવું એ શું સતિનો ધર્મ
નથી ? આપ ધર્મરાય કહેવાઓછો અને ધર્મના અધિષ્ઠાતા હોવાથી
મ્હાં કર્તવ્ય બળવવામાં આપે મ્હને સ્થાય કરવી જોઈએ.

મરાઠી સાખી.

વિવસ્વાનના પુત્ર પ્રતાપી વૈવસ્વત છો સ્વામી,
પક્ષપાત તજી સકળ જગતનો ન્યાય કરો નિઃકામી;
જગ વશ કરતા, ધર્મ સદા હૃદયે ધરતા. જગવશ

શાર્દૂલ વિકીરિત.

રાખે પૂર્ણ પ્રતિતિ સજ્જન તણી, આ જગત કેરા જનો,
માટે સજ્જનને સદા વિનવતા વિશ્વાસ રાખી ઘણો;
શત્રુ મિત્ર વિષે સદા સમપણું દર્શાવતા સજ્જનો,
યાચે સજ્જનને સદા વિનયથી, રાખી ભરોસો ખરો.

॥ પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ ॥ સજ્જનોનું 'ઐશ્વર્ય' પાર-
કાના ઉપકારને માટેજ છે. ' આપ સજ્જનોના 'અગ્રણી' છો, અને
આપનો પ્રતાપ ત્રૈલોક્યમાં પ્રસરેલો છે; તો આપની યાચના કરવા મ્હાં
મન વારંવાર પ્રેરાય છે. આપ યાચકની મનોકામનાઓ તૃપ્ત કરો એ
આપના પ્રતાપને છાજે છે.

આવાં અમૃત સરખાં સાવિત્રીનાં વચનો શ્રવણ કરીને યમરાયનું

હૃદય વધારે પીગળી જાય છે, અને ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રસન્ન થતા વળી પાછું સાવિત્રીને વરદાન માગવાનું કહે છે.

વંશસ્થવૃત્ત.

સુધા સમાં છે તુજ વાક્ય સુંદરી,
નથી સુણ્યાં મ્હેં તુજ વિણ અન્યથી;
પતિ તણા જીવિત વિણ મુજથી,
તું માર્ગો લે ઇષ્ટ કહું ખુશી થકી.

ચમરાય દરેક વખતે સ્વામીના જીવિત સિવાય બીજું ગમે તે માગવા માટે સાવિત્રીને કહે છે. સાવિત્રીએ પણ પોતાની માગણીનો ક્રમ એવો ગોઠવેલો છે, કે પોતાની સર્વ ઇષ્ટ કામનાઓ પૂર્ણ થાય. હવે એથી વરદાન માગવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ચમરાયને પણ વચન પાશથી બાંધતી સાવિત્રી બોલી.

ગીતિ.

સત્યવાનથી મુજને, થાયે ગુણીયલ ઐરસ શત પુત્રો;
મમકુળ વૃદ્ધિ થાયે, એ માગુ તમ પાસે આજ પ્રભો.

ચરાચર વિશ્વનો ન્યાય કરનાર, સુખક્રિના ભંડાર ધર્મરાજ આજ એક અખળાના વચનથી કેવા બંધાય છે? સત્યાવાનનો દેહ તો આ સમયે નીર્જીવ થઈ ભૂમિ ઉપર પડેલો છે. સુક્રમદેહ ચમરાજના પાશમાં બંધાયેલો છે; જ્યાં સત્યવાનથી સાવિત્રીને સો પુત્ર થવા અસંભવિત છે. શું સાવિત્રીનો આ પેચ ચમરાય સમજ્યા નહિ હોય? કદાચ સમજ્યા હશે; તો પણ ન સમજ્યા હોય તેમ બતાવી કહેવા લાગ્યા.

શાહલવિકીરિત.

હે બાળા ગુણવાન ધીર સુમતી સૌ પુત્ર તહારે થશે,
જનાથી તુજ વંશ પૃથિવ તળમાં પ્રખ્યાતોને પામશે;
હે સૌજન્યવતી કયો વશ મ્હને સાચી પતિ ભક્તિથી,
યે છે પૂર્ણ પરિશ્રમે સિથિલ તું જ આશ્રમે શાન્તિથી.

યમરાયે ચોથુ વરદાન પણ આપ્યું. પોતે સમજ્યા કે હવે સાવિત્રી ખુશીથી આશ્રમ પ્રતિ જશે. પરંતુ યમરાય ! આજે સાવિત્રી આપને માથાની મળી છે. તે પોતાનું ધારેલું પાર પાડ્યા સિવાય કદી પણ પાછી ફરનાર નથી. સાચા નિશ્ચયના આગળ કોઈ પણ એવી વસ્તુ નથી, કે જે ના મળી શકે. નિશ્ચય અને પુરૂષપ્રયત્ન આગળ કાર્યસિદ્ધિનાં દ્વાર હમેશાં ખુલ્લાંજ છે. પતિત પાવની શ્રીગંગાજી સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર આવ્યાં, તે નિશ્ચયના બળનોજ પ્રતાપ. મહા પતિવ્રતા સાવિત્રીનો નિશ્ચય પણ તેજ પ્રકારનો હતો. પોતાના ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ થયા સિવાય તે પાછી કેમ ફરે ? યમરાયે સો પુત્ર થવાનું વરદાન તો આપ્યું, પણ સ્વામી તો અચેતન શબવત્ પડેલા છે. તેઓનો આયુષ્ય પૂર્ણ થયેલો છે. છતાં પણ આયુષ્યની દોરી જેના હાથમાં છે, એવા યમરાજ પોતાના સન્મુખ ઉભા છે, તેમને પોતાનું વચન સત્ય કરવાની ખાતર સાવિત્રી કહે છે.

પદ (કાલીંગડો.)

વચન કદી નવ ફરે, મહદ્ જન વચન કદી નવ ફરે;
મુખથી વચન વધુ તે પાળે, કલ્પાન્તે નવ ચળે. મહદ્ જન.
વચન માટ નિજ પ્રાણ તણી, પણ પરવા કદી નવ ધરે,
આવે વિદ્ય અનેક છતાં પણ તેથી દિલ નવ ડરે. મહદ્ જન.
વચન નભવતાં જરૂર પડે તો સૂરજ શીતળ કરે;
ચંદ્ર થકી અગ્નિ વરસાવે, કાળ ગતી ફેરવે. મહદ્ જન.
સ્થળ સ્થાને જળ કરે પલકમાં, સમુદ્રને સુકવે,
વિધિના લેખ લખેલ લલાટે, તે પણ મિથ્યા કરે. મહદ્ જન.

મહારાજ ! મહદ્ પુરૂષો જે વચન બોલે છે, તે પ્રાણાન્તે પણ પાળે છે. આપે મહને શત પુત્રો થવાનું વરદાન આપ્યુંજે, છતાં સ્વામિનો આત્મા તો આપના બંધનમાં જોડે છે. તો પછી સ્વામીને લીધા સિવાય હું આશ્રમે કેવી રીતે જઈ શકું ?

હરિગીત.

સન્નારી તો ક્ષણ વાર પણ પતિથી વિખૂટી રહે નહિ,
જળથી વિખૂટી માંછવી, ક્ષણ વાર દેહ ધરે નહી;

છાયા વિખૂટી કાયથી કોટી પ્રયત્ને થાય ના.

સુખ દુઃખમાં સતિનારથી પતિ સંગને છોડાયના.

હવે તો યમરાય પણ થાક્યા. સતિનો દઢ નિશ્ચય જોઇને પોતે પ્રસન્ન થઇ પાંચમો વરદાન આપવા તૈયાર થયા.

ત્રોટકવૃત્ત.

તુજ વેળુ હરે મન શીલવતી, મધુરાં વણિ યુક્તિ ભરેલ અતી;

મુજ અંતર પૂર્ણ પ્રકૃલ્લ થતું, વર માગ્ય અનૂપમ ધરિછત તું.

તુજ ધર્મ અખંડિત હે સુશિલે, તુજ પ્રેમ અખંડિત સ્વામિ પરે;

જગમાં સુચરિત્રવતી સતિ તું, વર માગ્ય અનૂપમ ધરિછત તું.

યમરાય દરેક વખતે “ તુજ સ્વામિના જીવિત વિના બીજુ ” એ પ્રમાણે સરત કરી વરદાન માગવાનું કહેતા હતા; પરંતુ આ વખતે એવી સરત કરી નહી; અને “ તારી ઇચ્છામાં આવે તેવો વર માગ્ય ” આ પ્રમાણે કહેવામાં તેઓએ શું ભૂલ કરી હશે? ગમે તેમ હો, પરંતુ અત્યારે તેઓ પોતે પણ મહા સાધવી સાવિત્રીના દઢ નિશ્ચય જોઇ મંત્રમુગ્ધ થયા હોય, તે પ્રમાણે સ્થિર ચિત્તથી સાવિત્રી શું માગે છે તે તરફ એક લક્ષથી જોઇ રહ્યા. યમરાયની પ્રાર્થના કરતી સાવિત્રી કહેવા લાગી:—

હરિગીત.

આપ્યું મહને વરદાન, સ્વામી સંગથી પુત્રો થવા,

તે શી રીતે સાચું થશે, મુજ નાથના જીવ્યા વિના;

પતિના જીવિત વિણ મુજને સુખ ભોગની ઇચ્છા નથી,

માટે જવાડો નાથ મહારા, એજ માગું આપથી.

ખસ ! હવે એજ છેલ્લું વરદાન માગું છું. હવે આપને વધારે શ્રમ નહિ આપું. મહારાજ આટલું વરદાન આપવા આપ અંધાયલા છો. માટે હું અખળા ઉપર કૃપા કરો; અને છેવટનું મહાઈ એટલું માગ્યું આપી પછી આપના સ્થાનકે સુખરૂપ સિધાવો.

સાવિત્રીના નિશ્ચયથી, તેની મધુર વાણીથી, અને તેના ધૈર્યથી તથા સાચા આત્મબળથી યમરાયનું ચિત્ત આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયું હતું. હવે સાવિત્રીએ માગેલું વરદાન આપ્યા સિવાય યમરાયનો છુટકો નહોતો.

અહો ! જ્યાં સ્ત્રી જાતીમાં આવાં રત્નો ઉત્પન્ન થાય, એ દેશ અને એ સમય કેવો હશે ? લાખો વીર પુરૂષોના કરતાં, પણ વધારે હિંમત આજે એક અબળાના હૃદયમાં કેવી પ્રકટી નીકળી છે ? યમરાજ પાસેથી તો શું, પરંતુ સાક્ષાત કાળના પણ કાળ પાસેથી આ અલૌકિક શક્તિ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર મેળવી શકવા સમર્થ છે. એજ નિશ્ચયનું બળ. યમરાય પણ પ્રસન્ન ચિત્તથી સાવિત્રીની મનોકામના પૂર્ણ કરવા કહે છે.

શાહૂલવિકીડિત વૃત્ત.

હે સૌભાગ્યવતી અમીરસ સમી વાણી સુણી તાલ્હરી,
છોડું છું દૃઢપાશથી તુજ પતિ જ આશ્રમે સાધવી;
પામ્યો છે શત ચાર વર્ષ લગીનું આયુષ્ય તાજે પતી,
ઇચ્છા પૂર્ણ થશે તમો ઉભયની થાશે રૂડી સંતતી.

ગીતિ.

સૌ વરદાનો ફળશે, અચળ કીર્તિ મેળવશે હે સુમતી,
એમ કહી તે સ્થળથી, યમરાજ વિચર્યો નિજ લોક પ્રતિ.

સાવિત્રીની મનોકામના સફળ કરી યમરાજ સ્વસ્થાને પધાર્યો. સાવિત્રી પોતાના સ્વામીના મૃત શરીર તરફ ઉતાવળી ગતિએ ચાલવા લાગી.

શાહૂલવિકીડિત વૃત્ત.

પામીને વર ઇષ્ટ સંત્યસ્વરૂપા ચાલી ઉમંગે અતી,
સુતા છે નિબ્ધ નાથ શુન્ય થઈ ત્યાં, આવી ત્વરાથી અતી.
સ્વામીનું શિર હસ્તથી ઉચકીને, અંકે ધરી મુંદરી,
એકી તે નિબ્ધ વસ્ત્ર પાલવ વડે, વાયુ ધર્મો નાંખતી.

સ્વામી તો લાંબી નિદ્રા લેવા સુતા હતા, પણ સાવિત્રી તેમને અત્યારથી એવી નિદ્રા લેવા દે તેમ નથી. હવે પ્રિયતમ જાગ્રત થવાજ જોઈએ; કેમકે તેમની નિદ્રાનો સમય હવે પુરો થઈ ગયો છે. આખા જગતની મુસાફરી કરી શ્રમિત થયેલા સવિતા નારાયણ પણ અસ્તાચળ ઉપર વિશ્રાંતી લેવાની તૈયારીમાં છે. માટે હવે જમ અને તેમ સત્વર આશ્રમ તરફ જવું જોઈએ. સમય વ્યતિત થઈ જવાથી ત્રેમી માતાપિતા વાટ જોતાં હશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતી સાવિત્રી પતિને જાણે સહજ નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરતી હોય, તેમ મધુર કંઠથી અમૃતધારા રેડવા લાગી.

પદ (રાગ દેશ.)

જગો પ્રિતમ પ્રાણાધાર નાથ નિદ્રા તજીરે. જગો. ટેક
સમય વ્યતિત થયો છે સ્વામી, સૂર્ય થતો અસ્તાચળ ગામી;
સિંદુર વરણું નલ દેખાયે નાથજીરે. જગો પ્રિતમ પ્રાણાધાર૦
જળમાં કમળ જણાય ખિડાતાં, પંખી નિજ માળા પ્રતિ જતાં;
ઉડગણુની ત્સંખ્યા નલમાં વધતી જતીરે. જગો પ્રિતમ૦
દષ્ટિ દૂર જતી અટકે છે, પ્રાણિ નિશાયર દેખા દે છે;
આવે રજની ઘોર તિમિર વરસાવતીરે. જગો પ્રિતમ૦

સાવિત્રીએ આ પ્રમાણે મનોહર આલાપથી આખા વનને ગજવી મુકયું. જાણે વનભૂમિમાં નવું ચૈતન્ય રેડયું હોય, તેમ વૃક્ષોમાંથી, પૃથ્વીમાંથી, આકાશમાંથી અને વાતાવરણમાં એજ મંગળ ધ્વનિના તરંગો ફછળવા લાગ્યા. અને તેની સાથેજ સત્યવાનના અચેતન શરીરને જાણે કોઈ મોહિની મંત્ર લાગ્યો હોય, તેમ હાલવા ચાલવાની ક્રિયાનો આરંભ થયો.

મંદાકાન્તા.

એવે ત્યાં તો કમળ સરખાં નેત્ર ઉઘાડી પ્રેમે,
પતિન સામું અભિ નજરથી જોયું ત્યાં સત્યવાને;
જવી ખીલે કુમુદિની રૂડા ચંદ્રનું દર્શ થાતાં,
વાધ્યો તેવો હરષ સતિના અંતરે તે સમે ત્યાં

ગુલાબની કળિના જેવા ખિડાયલા હોઠ ઉઘડ્યા. અને તેમાંથી સ્વેત પ્રભા નીકળી સાવિત્રીના મુખ કમળ ઉપર છવાઈ રહી. પછી સત્યવાન ધીમા અને ચંભીર શબ્દો વડે સાવિત્રીને કહેવા લાગ્યો.

હરિગીત.

હે સુંદરી બહુ સમય નિદ્રાધીન હું સુતો હતો,
ને વેદના થાતાં સરીરે પૂર્ણ પીડાતો હતો;
તે સમય દિવ્ય સ્વરૂપનો કે પુરૂષ અહિં આવ્યો હતો,
જાણે મહને દઢ બંધથી બાંધી લઈ જતો હતો.

પતિનાં વચન સાંભળી સાવિત્રીનું હૃદય પ્રેમથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું; અને થોડી વાર અભાલ રહી. સ્વામીને સત્ય વાત નિવેદન કરવા માટે મૃદુ અવાજે પતિને સંબોધી કહેવા લાગી.

શાઈલવિકીરિત વૃત્ત.

હે સ્વામી મુજ અંકમાં શિર ધરી સુતા તમે જે પળે
તે વેળા યમરાય ન્યાય ઉદ્ધો આવ્યા હતા આ સ્થળે;
વેક્યો છે શ્રમ પૂર્ણ કુર વિધિના યોગે તમે હે પતી,
વેરાયાં દુખ વાદળાં શિર થકી, વૃદ્ધો તણા પૂણ્યથી.

પ્રિયાના વચન સાંભળી થોડીવાર તો સત્યવાન આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. શું યમરાય મહને લેઈ ગયા હતા? હું પાછો શી રીતે આવ્યો? તેઓ ક્યાં ગયા? મહને યમના પાસમાંથી કેાણે છોડાવ્યો? તહે શું યમરાયને નજરથી જોયા? આપણે અત્યારે ક્યાં છીએ? શું આ સ્વપ્ન તો નથી? આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી પ્રશ્નો સત્યવાન પુછવા લાગ્યો. સાવિત્રીએ અથથી ઇતિ સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. આ સમયે સત્યવાનના અંતરમાં સાવિત્રી ઉપર કેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હશે? તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. અહા! સતિ! તુંજ પતિનું જીવન છે. તુંજ મહારા નેત્રોની જયોતિ છે. તુંજ મહારા શરીર ઉપર અમૃતની રેડનારી અમૃતની દેવતા છે. તુંજ મહારા સર્વસ્વ છે. હું તને શું કહીને બોલાવું. મહારી પાસે અત્યારે એવી વાણી નથી, કે જેમાં હું તહે કહેલા ઉપકારનું વર્ણન કરી શકું. મહારી

પાસે એવી કાંઈ વસ્તુ નથી, કે જે હું ત્હને બદલામાં આપી શકું. મહારા અંતઃકરણમાં જટલો પ્રેમ છે તેટલો પ્રેમ મહેં પ્રથમથીજ તને અર્પણ કરેલો છે, તેથી વધારે પ્રેમ પણ અર્પણ કરી શકતો નથી. ત્યારે હું ત્હને બીજું શું આપી લહાઈ પ્રિય કંઈ ?

પતિએ પ્રસંશના ઉદ્ગારો કાઢી પોતાનાં હૃદ ઉપરાંતનાં વખાણ કરેલાં સાંભળી શરમથી નિચું જોતી સાવિત્રી કહેવા લાગી.

પ્રાણનાથ ! જરા શાન્ત થાઓ. આપને અથાગ પરિશ્રમ પડયો છે. મ્હને આપની અનન્ય દાસીને આવા હૃદ ઉપરાંત પ્રસંશના શબ્દોથી સંબોધો છો તેને યોગ્ય આ આપની દાસી છેજ નહીં. આ ક્ષુદ્ધક દેહનો એટલો બધો અધિકાર નથી, કે જે આવું મહાભારત કામ કરી શકે. આપનો પોતાનો અને આપનાં પૂણ્યશાળી વડિલોનો પ્રતાપજ આવાં મહાન પરાક્રમે કરવાને સમર્થ છે. આપ પોતે પૂણ્ય મૂર્તિ છો. માતા પિતાની અનન્ય ભાવે સેવા કરો છો. તે પ્રતાપ પણ જોવા તેવો નથી. પ્રાણનાથ ? આપના શ્રમિત શરીરને વિશ્રાંતી લેવાની ઘણીજ જરૂર છે, માટે આ દીન દાસીની પ્રાર્થના સ્વિકારી જરા મહારા બોળામાં માથું રાખી આપના દેહને વિશ્રાન્તી આપશો.

મંદાકાન્તા.

ધીમે ધીમે તિમિર વધતું જાય છે રાત્રી કેંઈ,
લાંબે પંથે અહિં થોં વસમું આશ્રમે નાથ જનું;
થાકેલા છો પ્રિયપતિ તહમે, તેથી હું વિનવું છું,
પ્રાતઃકાળે સુરજ ઉગતાં આશ્રમે સઘ જશું.

પતિનાં રૂપાની ઘંટાઓના રણકાર જેવાં પ્રીતીયુક્ત વચનો શ્રવણ કરી સત્યવાન આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. પરંતુ આશ્રમે જતાં વિલંબ થવાથી માતા પિતાની શું સ્થિતિ થશે, ત્હનો વિચાર આવતાં પ્રયાને કહેવા આગ્યો.

નારાયણ છંદ.

નથી પીડા હવે મ્હને શરીર મુજ સ્વસ્થ છે,
પ્રિયા વિચાર માત તાતને મ્હને ધયાં કરે;

અતી અધીર તેહ છે, જરૂર દુઃખ પામશે,
નિશા વિતી ગયા છતાં ગયાં ન દેખી આશ્રમે.
કદી લગાર વાર જો થતી બીજે સ્થળે જતાં,
કરી ઉચાટ અંતરે અપાર દુઃખ પામતાં;
અરે મ્હને અને ત્હને ન દેખી શી દશા થશે,
ખરે બની અધીર તે જરૂર પ્રાણ ત્યાગશે.

સુંદરી ! જગતમાં માતા પિતાના જોવો પ્રેમ ક્યાં છે ? ખરેખર ! આજ
આપણને આશ્રમે નહિ આવેલાં જાણીને માતા પિતા જરૂર પ્રાણ ત્યાગ કરી
દેશે. જન્મથી આજ દિન સુધી એક રાત્રી પણ દૂર નહિ થયેલો એવો !
હું આજ માતા પિતાની સેવાથી વિમુખ થયો છું, એ જોઈ જોઈની વાત
છે ? પ્રિયા મ્હને માતા પિતા સંબંધીનો વિચાર ગભરાવી મુકે છે. અરે !
રે ! મ્હારાં વૃદ્ધ માતા પિતાની અત્યારે શી દશા હશે ?

પતિનાં વચન સાંભળી સાવિત્રી વિનયપૂર્વક આશ્વાસન આપતી
કહેવા લાગી. હે નાથ ? આપ ચિતાનો ત્યાગ કરી સ્વસ્થ થાઓ !
જે પરમાત્માએ આજ આપણને મૃત્યુના ભયંકર મુખમાંથી ઉગારી
લીધાં છે, તે શું આપણાં માતા પિતાને સ્હાય નહિ કરે ? જરૂર
સચરાચર વ્યાપક અંતર્યામી આપણા સત્ય સંકલ્પથી તેઓને સ્હાય
થશેજ.

ગીતિ.

ધૈર્ય ધરો પિયુ મ્હારા, હૃદય અમંગળ શંકા નવ સ્થાપો;
સ્મરણ કરો શ્રી હરિનું, પ્રણતપાલ તે હરશે પરિતાપો.

આ પ્રમાણે સ્વામીને આશ્વાસન આપતી સતિ સાવિત્રી પોતાના
દૃઢ વિશ્વાસથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી.

હરિગીત.

હે દેવ મ્હેં દૃઢ ભક્તિથી, વ્રત નિયમ કીધાં હોય જો,
જપ તપ અને પતિ ચરણમાં પ્રીતી અખંડિત હોય જો;
વળી સત્યને પરમાર્થમાં જો ચિત્ત રાખ્યું હોય મ્હેં,
આનંદમાં મુજ શ્વસર સાસુ આજ વસજો આશ્રમે.

સત્યવાન આજે પોતાની પત્નિના વચનનું કદી ઉલ્લંઘન કરી શકે એમ નહોતો. પ્રાણદાતા પ્રાણપ્રિયાને આધીન બની સત્યવાને તે રાત્રી તેજ અરણ્યમાં ગાળી. આખી રાત્રી માતા પિતાની પ્રેમાળ પ્રતિમાઓને હૃદયમાં પધરાવીને તેઓનું ચિંતન કરવામાંજ વિતાવી નિદ્રા દેવીને અવકાશ ન આપ્યો. માતા પિતાના વિયોગને લીધે એક રાત્રી પણ યુગ જેટલી લાંબી જણાવા લાગી.

પ્રાતઃકાળનો શીતળ મંદ અને સુવાસિત પવન વાવા લાગ્યો. સત્રીનો અધકાર વૃક્ષોની ઘટાઓમાં અને પર્વતોની કંઠરાઓમાં ભરાવા લાગ્યો. આકાશમાં પ્રકાશતા સિતારાઓ એકેએકે સંતાવા લાગ્યા. અને પૂર્વ દિશામાં અરણ્ય સારથીએ લાલ આદરો બીછાવી ભગવાન સવિતાનારાયણના માર્ગને સુશોભિત બનાવી દીધો. પંખિઓ માળામાંથી મધુર નાદ કરી વન ભુમીને ગળવવા લાગ્યાં. એટલે સત્યવાન અને સાવિત્રી શ્રીહરિનું સ્મરણ કરી આશ્રમ તરફ ચાલવા લાગ્યાં. રસ્તે વિવિધ વાર્તાલાપ કરતાં પતિપત્નિ બન્ને આશ્રમની નિકટ આવી પહોંચ્યાં.

પુત્ર અને પુત્રવધુ રાત્રી પર્યંત ઘેર નહિ આવવાથી હુમત્સેન રાજ તથા રાણી બન્ને ઘણાંજ અધીર બની ગયાં હતાં, પરંતુ ઇશ્વરી પ્રેરણાથી તેઓના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ પ્રકારના અશુભ વિચારો ઉદ્ભવ્યા નહોતા; પ્રાતઃકાળમાં પાડોશના આશ્રમ વાસીઓની સાથે પુત્ર અને પુત્રવધુના સંબંધમાં પુછપરછ કરી રહ્યાં હતાં, તેજ પ્રસંગે સત્યવાન અને સાવિત્રી આશ્રમે આવી પહોંચ્યાં. પુત્ર અને પુત્રવધૂ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાંજ અંધરાજનાં નેત્રોમાં એકાએક દિવ્ય તેજ પ્રકટી નિકળ્યું. અને પુત્ર તથા પુત્રવધુને પોતાના નેત્રથી નિહાળી એકાએક આમ થવાનું કારણ જણાવા ઘણાંજ હિત્સુક થઈ રહ્યા. અહા! અત્યારે તેઓનું અંતઃકરણ કેટલું પ્રકુલ્લ થયું હશે? પોતે નવો અવતાર પામ્યા હોય, અથવા કોઈ નવી સૃષ્ટિમાંજ આવ્યા હોય, તેમ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય તેમાં શું નવાઈ?

ભેગા મળેલા આશ્રમ વાસિઓ, હુમત્સેન રાજ આંખે દેખતા થયા, તથા સત્યવાન અને સાવિત્રી રાત્રે વનમાં રહ્યાં એ સંબંધ કંઈ દેવી ચમત્કાર છે એમ માનવા લાગ્યા. સર્વે મળી વગડામાં શું હથિઠત બની હતી તે ઘણાંજ હિત્સાહપૂર્વક સત્યવાન તથા સાવિત્રીને પુછવા લાગ્યા. સાવિત્રીએ સર્વની સમક્ષ પોતે અત્યાર સુધી જે વાત

ગુપ્ત રાખી હતી તે સર્વ કહેવા માંડી.

“ જ્યારે મ્હેં સત્યવાન સાથે વરવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે દેવર્ષિ નારદજીએ મ્હને પ્રથમથીજ ભવિષ્ય વાણી કહેલી હતી, કે મહારા પતિનું આયુષ્ય માત્ર એકજ વર્ષનું બાકી છે. આવું બાણ્ય છતાં મ્હેં કેવળ પરમાત્માના ઉપર આધાર રાખી, મનથી પણ જીને પોતાનો આત્મા અર્પણ કર્યો, તે બીજને કેમ અર્પણ થઈ શકે ? એવો વિચાર કરી મ્હેં મહારા નિશ્ચય ફેરવ્યો નહી. અને સત્ર સંખંધ થયા પછી મહારા હૃદયમાં ફક્ત એજ ચિંતાએ વાસ કરેલો હતો. હું દિવસો ગણી આવનાર આપત્તિને પહોંચી વળવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરતી હતી, પરંતુ તે વાત ખુદ્દી થવાથી પરિણામમાં વિદન આવવાના ડરથી મ્હેં તે વાત ગુપ્ત રાખી હતી. ગઈ કાલે મહારા સ્વામીના સ્વર્ગવાસનોજ દિવસ હતો, તેથી તેમને વિખુટા મુકવા નહિ, એવા નિશ્ચયથી વનમાં સાથે ગઈ હતી; અને તેમની દશા તેજ મહારી દશા એવો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. ”

વનમાં ગયા પછી જ જ વૃતાન્ત બન્યો હતો, તે સર્વ સાવિત્રીએ સર્વેની સમક્ષ આઘાન્ત કહી બતાવ્યો. આ હકિકત જ્યારે સર્વેના જાણવામાં આવી ત્યારે આશ્રમ વાસિઓના આશ્ચર્યનો પાર રંધો નહી; અને સાવિત્રીને સાક્ષાત દેવી સ્વરૂપ સમજી તહેના ચરણમાં સૌ વંદન કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે સર્વ આનંદમગ્ન થઈ રહેલાં છે, તેવામાં શાદવદેશમાંથી રાજા ધુમ્રત્સેનના રાજ્યના મંત્રીઓ અને અભિર ઉમરાવો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા, કે “ મહારાજનો જયજયકાર હો ? જો શત્રુએ આપનો પરાલભ કરીને આપનું રાજ્ય હરી લીધું હતું, તે શત્રુ સર્વજ્ઞ નાથ પામ્યો છે, અને રાજ્યાસન ખાલી થયેલું છે. માટે સર્વ પ્રજા એવી પ્રાર્થના કરે છે, કે આપ નમ્રમાં પધારી આપના સિંહાસનને દિપાવો. આપને માટે હય, રથ, હસ્તી આદી વાહનો તૈયાર કરી લાવ્યા છીએ. તેમાં આપ બિરાજી પુરમાં પધારો; અને સર્વ અનાથ પ્રજાને સનાથ બનાવી દેશનું રક્ષણ કરો. ”

આમ ઉપરા ઉપરી આનંદના સમાચાર મળતાં સર્વનાં હૃદય આનંદના મહાસાગરની સહેરીઓમાં તરવા લાગ્યાં. પછી સચિવો અને

પ્રજાઓએ આજુલાં વાહનોમાં બેસીને હુમત્સેન રાજા પોતાના કુટુંબ સાથે રાજ્યધાની તરફ જવા લાગ્યા. પોતાના મહારાજાને પાછા આવેલા બેઠા પ્રજાઓમાં અપાર હર્ષ વ્યાપેલો હતો. અને સર્વ જનો પોતાના રાજાનો સત્કાર કરવા સારૂ ઉત્સાહપૂર્વક નગ્રની બહાર આવેલા હતા. તેઓએ રાજાને સોના રૂપાનાં ફુલની વૃષ્ટિથી નવરાવી મુક્યા. પ્રજાના જય ઘોષની ગર્જનાઓ થવા લાગી. અને મંગળ વાદ્યોના ધ્વનિથી દિશાઓ પુરાવા લાગી. સ્વારી નગ્રમાં દાખલ થતાં મહાનના ઝંડાઓમાં અને અગાશીઓમાં બેઠેલી નગ્રની યુવતિઓએ રાજ્ય કુટુંબ ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. સર્વ સ્વારી રાજ્ય મંદિરે આવી પહોંચી. અને રાજાનો મોટી ધામધૂમ સાથે ફરીથી રાજ્યાભિષેક થયો. સત્યવાનને રાજાએ યુવરાજ સ્થાપ્યો. અને ઘેરઘેર આનંદ મંગળ વર્તી રહ્યાં.

અર્ધપતિ રાજાને દૂતદ્વારા આ શુભ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. તેઓ પણ પોતાની ચતુરંગિણી સેના લેઈ પોતાના વહેવાઈના અને પુત્રી જમાઈના આનંદમાં ભાગિદાર થવાને શાલ્વદેશ પ્રતિ પધાર્યા. પુત્રીએ પોતાના દૃઢ સંકલ્પથી ઉભય કુળના ગૌરવને વધાર્યું છે. એવું બાળી તેઓને જ આનંદ થયો હશે તેનું વર્ણન કરવાને માટે કોણ સમર્થ થઈ શકે તેમ છે ?

સાવિત્રીનું અદ્ભુત ચરિત્ર ઘેરે ઘેર અને દેશે દેશ ગવાવા લાગ્યું. અને સર્વ લોકો તહેને દેવી તુલ્ય માનવા લાગ્યા. સમય વહી જતાં સાવિત્રીને અનુક્રમે સો પુત્રો થયા. સાવિત્રીના પિતાને પણ પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ. એકંદરે યમરાજાનાં સર્વે વરદાનો શબ્દશઃ ફળિભૂત થયાં.

હુમત્સેન રાજાએ ઘણા વર્ષ રાજ્ય કરીને પછી સત્યવાનનો રાજ્યાભિષેક કરી પોતે જંગલમાં જઈ ઈશ્વર સ્તવનમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. સત્યવાને પોતાના પિતાના ગુણોને ધારણ કરીને પ્રજાને પરિપૂર્ણ સુખ આપવા માંડ્યું.

આ પ્રમાણે સાવિત્રીનું ચરિત્ર શ્રી મહાભારતમાં મહર્ષિ વ્યાસ મૂનિએ વર્ણવ્યું છે. ભગવાન વ્યાસ મૂનિનાં બતાવેલાં પુરાણમાં આવાં અનેક અદ્ભુત ચરિત્રો, અને બોધ આપનારાં ઉત્તમ

આખ્યાનો વર્ણવી જમતના ઉપર મહાન ઉપકારો કર્યા છે. પરંતુ આપણે હેમને ગપાટી ગણીએ છીએ. શીવ ! શીવ ! એ પણ કુળિ-યુગનું જ કૈતક !

વ્યાસ મુનિનો અનાવેલો એક પણ ગ્રંથ આપણે વાંચ્યો નથી, ને જાણવા જટલું આપણામાં જ્ઞાન નથી. તેમાંનો એક શ્લોક તો શું, પણ તે શ્લોકની એક પંક્તિ પણ સમજ્યા સિવાય આપણે કેવળ વિદ્વાતાનો ડોળ ધારણ કરી પુરાણને ગપાટામાં ગણી કાઢીએ છીએ. અને ભગવાન વ્યાસ મુનિને ઇશાબનીતીના અનાવનાર જવા ગણી, બાંડી કાઢેલી વાર્તાઓના લખનાર જટલી તેમની કિંમત આંકીએ છીએ. એક હલકામાં હલકી હીરાની કણી તો આપણે સ્વપ્નામાં પણ બેઠા નથી, અને મહા મૂલ્યવાન કોહીનૂરનાં આપણે છીંદો ખોળવા તૈયાર થઈએ છીએ. આપણા ધર્મના ગ્રંથોમાંથી ઇંદ્રેય, કૌરવી, જર્મન, વિગેરે જુદી જુદી ભાષાઓમાં તે તે દેશના પંડિતોએ ભાષાન્તર કરેલાં છે. અને તે વાંચીને આપણા ધર્મના ગ્રંથોને તે લોકો પુજ્યભાવથી માને છે. અને તેમાંનો ખાધ ગ્રહણ કરે છે. ત્યારે આપણે પોતેજ આપણા ધર્મના ગ્રંથોને વાંચતા નથી, સમજતા નથી, અને તેમાં રહેલાં ઉડાં રહસ્યોનો વિચાર કર્યા સિવાય જુલોની નિંદા કરી ગપાટા ગણી હસી-કાઢીએ છીએ, એ ઓછી શરમની વાત છે ?

મહા પતિવ્રતા સાવિત્રીનું ચરિત્ર આપણને શો બોધ આપે છે ? નિશ્ચયનું બળ કેવું છે ? માતાપિતાની સેવાનો કેવો પ્રભાવ છે ? પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના આત્મબળથી માતા પિતા, શ્વસુર સાસુ, અને સ્વામીને સંકટના સમુદ્રમાંથી કેવી રીતે તારી શકે છે ? તથા દુઃખમય સંસારમાં કેવું સુખમય જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? આ સર્વ ઉપયોગી અને નિરંતર સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય, ઉપદેશ આપણને સાવિત્રીના ચરિત્રમાંથી શું નથી મળી શકતો ?

હવે અત્રે એક ઉપયોગી બાબતનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચરિત્રમાં જે ચમત્કાર વર્ણવેલા છે; તે શું સંભવિત છે ? શું મૃત્યુ પામેલો માણસ જીવતો થઈ શકે ? આ વિચારનો જે સંતોષકારક ખુલાસો મેળવવો હોય, તો આપણે આપણી લૌકિક દષ્ટિની પાર જઈ

તત્ત્વ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી લૌકિક દૃષ્ટિ ઘણીજ સંકુચિત છે; તે આપણે કમુક્ષ કરવુંજ પડશે. તે દૃષ્ટિથી આપણને જે પદાર્થો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેને આધારે જે આપણી વિચાર-શક્તિને દોરીયે, તેા બહારના બીજા સર્વ વિષયોનું આપણને જ્ઞાન થઈ શકેજ નહિં. તત્ત્વ વેત્તાની દૃષ્ટિ વિશાળ હોય છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અનુભવ જે આપણે તપાસી જોઈશું તેા તેઓ આપણને કહેશે કે,

શ્લોક.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

મ. ગી.

હે અર્જુન ! પ્રાણી માત્રના અંતરમાં આત્મારૂપે જે બિરાજે છે, તે ઈશ્વર છે. છતાં અજ્ઞાની પ્રાણીઓને તે પોતાની માયાની ભ્રમભળમાં નાંખીને ભ્રમાવે છે; પણ જે પ્રાણીઓ ત્હેની માયાથી પર થઈ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જોળખી શકે છે. તે પ્રાણીઓ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પોતાનાજ અંતરમાં કરી શકે છે. જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે ત્હેને કશું અલભ્ય છેજ નહિ. પોતાના ખરા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાથી તે સર્વનો ઈશ છે, સર્વનો સ્વામી છે, સર્વનો આજ્ઞા કરનાર છે; અને તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ સત્તા ધારી છે. સૂર્ય અને ચંદ્રમાં રહેલો પ્રકાશ એ ત્હેના નિરંતર ઝળકતા તેજની છાયા માત્ર છે. નિરંતર ગતિ કરતો પવન ત્હેનાજ મહિમાનાં ગીતો ગાતો ફરે છે. નદિઓ અને સરોવરો, ઉપવનો અને અરણ્યો, પર્વતો અને મહાસાગરો, વસંત રતુમાં ખિલતાં રંગબેરંગી પદ્મલો અને પુષ્પો વિગેરે અખિલ બ્રહ્માંડ, આ સર્વે એનીજ વિભૂતી છે. ત્હેના વિશ્વવ્યાપી મહિમાના એક અણું સરખાં છે.

મનુષ્યનું આયુષ્ય નિર્માણ કરનાર પણ એજ વિભૂતી છે. અને પોતાના સંકલ્પ માત્રથી અખિલ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવો એ તેનીજ ઇચ્છાનું કાર્ય છે. સત્યવાન અદ્વિતીય છે, એમ જાણવા છતાં પણ સાવિત્રી આત્મદેવની પ્રેરણાથી આશ્રય પૂર્વક નિશ્ચયને વળગી રહી, માટે ત્હેની વૃત્તિઓ અંતરાત્મા સાથે તદ્દકાર હોવીજ

જોઈએ. સાવિત્રીની ઇચ્છા તે તહેની પોતાની ઇચ્છા નહિ, પણ પરમાત્માનીજ ઇચ્છા હતી. તહેનો આગ્રહ તે પરમાત્માનોજ આગ્રહ હતો. પછી તહેને મૃત્યુ શું કરી શકે તેમ હતું? યમરાય તહેના પતિનું જીવિત કરાણુ કરનાર કોણુ માત્ર ?

આ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી આ ચંમત્કારને આપણે સત્ય માની શકીએ. ભક્તિ અને ઉપાસના માર્ગની દષ્ટિથી જોતાં પણ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે—

શ્લોક.

अनन्याश्चिन्तयन्तोमां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।

જોએ. અનન્ય ભાવે અર્થાત ભગવાનથી અન્ય કોઈ વિષયનું ધ્યાન નહિ કરતાં કેવળ પ્રભુનુંજ ચિંતન કરે છે, અને અંતઃકરણની તમામ વૃત્તિઓ પ્રભુપરાયણ રાખીને જોએ તેમનીજ ઉપાસના કરે છે, એવા નિત્ય નિરંતર ભગવન્મય અનેલા ભક્ત જનોના યોગ એટલે નહિ મેળવેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ, અને ક્ષેમ એટલે મેળવેલી વસ્તુનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ પ્રભુ પોતેજ કરે છે. સાવિત્રીને અનુરૂપ સ્વામી પણ તહેમાણેજ મેળવી આપ્યો હતો. અને તહેના જીવિતનું રક્ષણ પણ તહે-માણેજ કર્યું. એમ માનીએ તો પણ આ ચમત્કારની સત્યતા વિષે શંકા રહેતીજ નથી.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિ બંને પ્રકારથી આ ચમત્કાર સત્ય હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ વિષય વાસના અને મિથ્યા પ્રપંચમાંજ નિરંતર તદ્દાકાર અનેલા જનોની દષ્ટિને અને આત્મ દષ્ટિને લાગે ગાઉનું અંતર છે. જોએ પુરાણના કર્તાને શિરે મિથ્યા આરાધ મુકે છે તેઓ એમ જાણતા નથી, કે જ્યાં જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાં ત્યાં પુરાણ પણ છે. દુનીઆનો કયો ધર્મ પુરાણ સિવાયનો છે? મહાન પેગમ્બર સાહેબનું ચરિત્ર શું ચમત્કારોથી ભરપુર નથી? ઇશુખ્રિસ્ત અને મોઝીઝનાં ચરિત્રો જુઓ. ભગવાન યુદ્ધ તથા તિર્થંકરોની જીવન કથાઓ વાંચો. પ્રથિવના સર્વ મહાન ધર્મોમાં ત્રણ બાબતો તો મુખ્યજ છે. એક તો

જ્ઞાન કાંડ, ખીજે ઉપાસના અને કર્મકાંડ, અને ત્રીજું પુરાણ. જ્યારે બધા ધર્મોમાં પુરાણ છે; તો પછી આપણા હિન્દુ ધર્મમાં પુરાણ તેમને શા માટે ખુંચે છે ? કારણ માત્ર એજ હોવું જોઈએ, કે દૈવી ચરિત્રા વાંચી તહેનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવા જટલી શક્તિ તેમનામાં નથી. આપણી બુદ્ધિની ન્યુનતાને લીધે આપણા પુર્વજેએ જગતના કલ્યાણ માટે લખેલા અદ્ભૂત અમત્કારોવાળાં પુરાણોના ઉપર આપણે અશ્રદ્ધા રાખીએ, એ આપણને કેટલું શરમ આપનાર છે. અસ્તુ.

હે પરમાત્મા ! અમારી અજ્ઞાન દષ્ટિને વિષયો તરફથી ખેંચીને, તહારા દિવ્ય તેજના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરી તહારા તરફ દોરવ. અનેક જન્મના મલિન સંસ્કારોથી છવાઈ ગયેલા હમારા અંતઃકરણમાં તહારે સત્ય પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી. તહારી દિવ્ય વિભૂતી અમારાં મલીન અંતઃકરણો પવિત્ર કરવાને પ્રેર અને એકવાર તહારી વંદનીય વિભૂતીનાં હમને દર્શન કરાવ.

પૂર્વપદ [આશાવરી]

વંદનિય વિભુ વિમળ વિભૂતી, અદ્ભૂત તહારી. વિભૂતિ ૦ ટેક.
વિષનું અમૃત કરે પલકમાં (મીરાંબાઈને) અમૃત વિષકારી. (અમુરોને)
દાવાનળ શીતળ હિમ સરખા (સુધન્વાને) હિમ નાખે ખાળી. (કમળને)
વિભૂતિ ૦ ૧

તૃણનો મેર (ધ્રુવને) મેરનું તરણું (રાવણને) અકળકળા ધારી,
ચાકીને તુજ ચૂરણુ વિરમતી, વિઙ્ગમતિ મહારી. વિભૂતિ ૨

પ્રભુ ! હવે તો તહારેજ શરણે રાખ. સંસારના પરિતાપથી તપેલાઓને તુંજ શાન્તિ આપ. ભવસાગરમાં ડૂબી જતી હમારી જીવન નૌકાને તુજ કિનારે લાવ. એક વખત પ્રબળ પુરુષાર્થથી, જ્ઞાનથી, અદ્ભૂત શૌર્ય અને પરાક્રમોથી પ્રખ્યાતી પામેલી પણ હાલમાં અનાથ બનેલી આય પ્રજાને તું ઉદ્ધાર કર.

થા.....જે ધર્મને જય,

પરમ પુનીત આ ભારત ભૂમિમાં વર્તેજે જયજયકાર. ટેક.

સંપ અને સુખ સંપત્તિ પામજે ઘર ઘર ને નરનાર,
દ્વેષ ને ક્લેશ નિઃશેષ નસાડીને ધારજે ધર્મશ્રંગાર. પરમ ૧

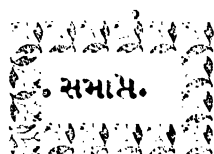
નીતિની સીતિની નિર્મળ પ્રીતિની વરસજે અમૃતધાર,
નિત્ય અસત્ય કુપથ્ય ગણાઈને, સત્યનો થાજે સ્વિકાર. પરમ ૨

શ્રી રણુવિર યુધિષ્ઠિર જેવા, તે પૃથ્વીના પાલણુહાર,
ભીમ અને મહાવીર સમા રણુધીર તણુ અવતાર. પરમ ૩

સીતા સાવિત્રી ને શાણી સુસૌચના જેવી પતિવ્રતા નાર,
તારામતી હમયન્તી ને દ્રૌપદી જન્મજે વારંવાર. પરમ ૪

રિક્ષિ ને સિક્ષિ નવે નિધિ પામજે ભારત માતનાં બાળ,
દેશ વિદેશ હમેશ પ્રકાશજે કીર્તિનાં ધિરણુ અપાર. પરમ ૫

ૐ શાન્તિ: ૩.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૩	ઉત્તીબ્દ	ઉદિષ્ટ
૪	૨૭	એક	એકે
૫	૬	પુનરકથી	પુનરકથી
૭	૧૮	મુર્તિમની	મુર્તિમતી
૮	૨૭	તરણા	તરણુ
૧૦	૩૦	પગવાળા	પગપાળા
૧૧	૧૪	પાતાંબલી	પાતાંબલી
૧૧	૧૬	પૂર્વજે એ	પૂર્વજેએ
૧૨	૩૦	કૃતવ્ય	કર્તવ્ય
૧૬	૨૫	આગહ	આગ્રહ

નવરાત્રીના દિવસોમાં સ્ત્રીઓએને ગાવાને માટે.
સતી સાવિત્રી ચરિત્રનો ગરબો.

આ ગરબામાં સાવિત્રી ચરિત્રની સંપૂર્ણ હકિકતનો સમાસ કરવામાં આવેલો છે અને તે લગ્નપ્રસંગે તથા નવરાત્રીના ગરબામાં સારી રીતે સ્ત્રીઓથી ગાઈ શકાય તેવા ઢાળમાં તદ્દન સહેલી ભાષામાં લખવામાં આવેલો છે. સ્ત્રીઓએ ખાસ મોઢે શીખવા જોવો આ ગરબો ફક્ત રૂ. ૦-૧-૦ એક આનાની કીંમતે નીચેને સિરનામેથી મળશે.

બુલાખીરામ રણછોડ પંડ્યા.

ગોપાળપુરા-ડાકોર.

